

सेवावर्धिनी

एक विश्वासार्ह सहकारी

सेवा
तंरंग

2.0

सेवा वार्ता

अंक ६

२०२३-२४

सेवावर्धिनी

नोंदणीकृत पत्ता : ३९०ब, नारायण पेठ, “दत्तधाम”, राष्ट्रभाषा भवन लेन, पुणे-४११०३०

कार्यालय: “चंदन” २६, प्रशांत नगर, नवी पेठ, पुणे-४११०३०

अनुक्रमणिका

१. मनोगत
२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य
 - २.१ सावित्रीबाई फुले महिला एकात्मसमाज मंडळ
 - २.२ भगीरथ ग्रामविकास प्रतिष्ठान
३. संस्था संचालन – निधी उभारणी व्यवस्थापन
४. ओळख सेवावर्धिनीच्या वैविध्यपूर्ण प्रकल्पाची – संसदीय संकुल विकास परियोजना (SSVP)
५. सेवाव्रती
 - ५.१ श्री. सुदामकाका आणि सौ.सिंधुमामी भोंडवे
 - ५.२ श्रीमती कांचन परुळेकर
६. सेवावार्ता – वार्षिक सर्वसाधारण सभा

१. मनोगत

नमस्कार मंडळी.

सेवावार्ताचा सहावा अंक आपल्या समोर ठेवताना आपण एक वर्षाचा टप्पा गाठत आहोत. नेहमी प्रमाणे या अंकात दोन सेवा संस्था व दोन सेवाव्रती यांची कार्ये आपल्या समोर घेऊन येत आहोत. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून वाढवलेली गुरुकुल संस्था, महिलांना स्वावलंबी बनवणारी स्वयंसिद्धा ही चळवळ, खेडोपाडीच्या कार्यातून सामाजिक समस्यांचे आर्थिक गणित सोडवणारी भगीरथ ही सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील संस्था तसेच विविध क्षेत्रातील विकासाला प्राधान्य देणारी सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळ, या अशा सर्व ध्येयासक्त व आपल्या कार्याला जीवन वाहून घेणा-या व्यक्ति आणि त्यांनी बांधलेल्या संस्था यांनी समाजात आपल्या कार्यातून घडवलेला बदल पाहून आपल्याला अचंबीत व्हायला होते. विषय आणि अडचणी वेगवेगळ्या, पण कामावरील निष्ठा, हार न मानण्याची वृत्ती व सेवाधर्म या त्रिसूत्रीने किती प्रचंड कार्य उभारले जाऊ शकते याची खात्री आपल्याला पटेल.

सर्व सेवा संस्थांना भेडसावणारा नेहमीचा एक विषय म्हणजे निधी उभारणी व त्याचे व्यवस्थापन. आजचा अंक व त्यानंतर पुढील महिन्यात होणारे चर्चासत्र याद्वारे आपल्याला निधी उभारणीबाबत मार्गदर्शन होईल. सेवावार्ताचा हा सहावा अंक आपल्या बरोबर संवाद साधण्याआधी, वर्षभरातील या आधीच्या पाच अंकांची मनात उजळणी झाली. आपण प्रकल्प लिखाण, सामाजिक संस्थांचे आर्थिक व्यवस्थापन, सोशल मिडियाचा प्रभावी वापर आणि प्रकल्प मूल्यमापन या विषयांबाबत तज्ञांकडून माहिती घेतली. आपल्याला या माहितीचा उपयोग संस्थाचालनासाठी होईल याची आम्हाला खात्री वाटते. महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, शिक्षण, विशेष मुले आणि त्यांचे प्रश्न, उद्योजकता, शेती आणि शेतीपूरक व्यवसाय अशा वेगवेगळ्या विषयात कार्य करणा-या व्यक्ती व संस्था याबद्दल या आधीच्या अंकातून आपण माहिती घेतली. ती आपल्याला स्फूर्तिदायक ठरेल.

सेवावार्ताचे अंक व त्यानंतर होणारे आपल्याला उपयोगी असे त्या-त्या अंकातील विशिष्ट विषयावरचे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे तज्ञांबरोबर होणारे संभाषण याद्वारे सेवावर्धिनीला संवाद साधता आला. त्या संवादाद्वारे संस्थांना भेडसावणारे प्रश्न आणि अडचणी यांची नव्याने जाणिव झाली. अनेक संस्थांबरोबर झालेली चर्चा व निर्माण झालेली जवळीक सेवावर्धिनीच्या पुढील वाटचालीसाठी उपयुक्त असेल. सेवावर्धिनीच्या या सेवावार्ता उपक्रमात आपण सर्व सहभागी झालात याबद्दल सेवावर्धिनीतर्फे मी आपले आभार मानतो. पुढील महिन्यात होणा-या चर्चासत्रात पुनः भेटूच. -एकमेकां सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ-

- श्री. विक्रम पंडित

२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य

२.१ सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळ

८० च्या दशकात संभाजीनगरच्या वैद्यकीय महाविद्यालयात शिकणाऱ्या सात तरुणांनी एक स्वप्न पाहिलं सर्वसामान्यांना परवडणाऱ्या शुल्कात गुणवत्तापूर्ण वैद्यकीय सेवा देण्याची. त्यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वैद्यकीय प्रतिष्ठानची आणि त्याच्या पहिल्या उपक्रमाची 'डॉ. हेडगेवार रुग्णालयाची' सुरुवात झाली. आपल्या देशात वैद्यकीय प्रश्नांमागे सामाजिक उपेक्षा, स्थलांतर, आर्थिकसमस्या, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, जागृतीचा अभाव अशी अनेक कारणे आहेत. त्यामुळे वैद्यकीय सुविधा देतानाच या अन्य कारणांवरती पण काम करण्याची तयारी प्रतिष्ठानने सुरु केली. यातूनच एका स्वतंत्र व आरोग्यापुरतं सीमित न राहता, विविध क्षेत्रांतील विकासाला प्राधान्य देणाऱ्या संस्थेची महूर्तमेढ रोवली गेली. ती संस्थामुणजेच 'सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळ'.

आज १२ जिल्ह्यांतील ९५० गावे आणि २ शहरातील ८० उपेक्षित वस्त्यांमधून संस्थेचे ८३ प्रकल्प चालतात. १० लक्ष बांधवांच्या जीवनाला स्पर्श करणारे हे काम आरोग्य, शिक्षण, महिला सबलीकरण, कौशल्य विकास, नैसर्गिक संसाधने विकास आणि शाश्वत विकास इ. आयामांद्वारे चालविले जात आहे. खेड्यांत असलेल्या सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांमुळे नव्यदच्या दशकात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत बांधव संभाजीनगर शहरात आले. मात्र यातील बहुतांश स्थलांतरीतांना संभाजीनगर शहरातील झोपडपट्टी-वस्त्यांत आश्रय घ्यावा लागला. मुलभूत सुविधांचा अभाव, अज्ञान, दारिद्र्य आणि असुरक्षित जीवन ह्या दुष्टचक्रात या वस्त्यांतील मंडळी कायम राहतात. आरोग्यासहित उपजीविकेचे आणि शिक्षणाचे अनेक प्रश्न पुन्हा-पुन्हा विक्राळ स्वरूपात उभे राहत. यावर आपल्यापरीने उत्तरे शोधण्यासाठी सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळाच्या कार्यकर्त्यांनी कंबर कसली व शहरी वस्त्यांतील आरोग्य केंद्रांच्या कामाला १९८९ ला सुरुवात झाली.

आज 'गुरुवर्य लहुजी साळवे आरोग्य केंद्र', 'संत रोहिदास आरोग्य केंद्र', 'संत गाडगेबाबा आरोग्य केंद्र' आणि 'श्री गुरुजी चलचिकित्सालयाद्वारे' ६७ शहरी उपेक्षित वस्त्यांमध्ये दरवर्षी २.५० लाख रुग्णांसाठी उत्तम दर्जाची प्राथमिक आरोग्य सुविधा केवळ नाममात्र शुल्क आकारून पुरविली जाते. ३ वर्षांपासून जालना शहरातील सेवावस्त्या आणि शहराजवळची गावे यातूनही या कामाला सुरुवात झाली आहे. सोबत डॉ. हेडगेवार रुग्णालयात मोफत शस्त्रक्रिया, गर्भवती महिलांसाठी मोफत तपासण्या व उपचार, 'मधुमेह-हृदयविकार क्लिनिक' या उपक्रमांद्वारे वस्त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जाऊ लागली. आरोग्याच्या सर्व विषयांवर लोकभागीदारी आणि प्रतिबंधात्मक आरोग्याचे नियोजनबद्ध प्रकल्प हे संस्थेचे वैशिष्ट्य.

१९९३ पासून संस्थेच्या ग्रामीण आरोग्य प्रकल्पाला सुरुवात झाली. सुरुवातीला तीन गावांतून सुरु झालेला 'संजीवनी ग्रामीण आरोग्य' हा प्रकल्प आज एक चळवळ बनला आहे. ९० गावांतून माता-बाल आरोग्याचे भरीव काम होत आहे. या सर्व दुर्गम गावांतून कुपोषणाचे प्रमाण ५२ टक्क्यांहून १७ टक्के इतकं कमी झाले आहे. प्रशिक्षित आरोग्य मित्रांच्या रुपाने गावात आरोग्य क्षेत्रात नवीन नेतृत्व उभे राहिले आहे. 'केयर मंदर किट', 'श्रुती' यासारख्या प्रगत टेलीमेडिसीन तंत्रांचा प्रभावी वापरही होतो आहे. शालेय आरोग्याचा 'उज्वल भारत' प्रकल्प हा देखील या मालिकेतील आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकल्प. गेल्या काही वर्षांपासून संस्थेच्या कामाचा विस्तार नंदुरबार जिल्ह्याच्या दुर्गम भागातही होत आहे. शिक्षण हा व्यक्ति-विकासाचा पाया आहे. विशेषतः शिशू शिक्षण १९९६ मध्ये सुरु झालेला संस्थेचा 'ओंकार बालवाडी आणि बालशिक्षण संशोधन प्रकल्प' या क्षेत्रातील मैलाचा दगड म्हणून ओळखला जातो.

"A fertile soil alone does not carry agriculture to perfection" – Elias Hasket Derby

आनंददायी, निसर्ग-निगडित व संपूर्णतः अनौपचारिक बालशिक्षणाच्या ह्या प्रकल्पासाठी तितकाच वैशिष्ट्यपूर्ण परिसर संस्थेने उभारला आहे. विशेष मुलांच्या शिक्षणाला समर्पित 'विहंग विशेष मुलांची शाळा' देखील अल्पावधीतच समाजमान्य ठरली आहे. दिव्यांग मुलांसाठी हायड्रोलिक लिफ्ट असलेला स्विमिंग पूल, अक्या थेरपीची सोय व सेन्सरी गार्डन सारख्या अत्याधुनिक गोष्टींनी सुसज्ज अशा या विशेष मुलांच्या शाळेची नवी इमारत लवकरच साकार होत आहे. १९९० मध्ये 'विद्यार्थी विकास प्रकल्प' सुरु झाला. उपेक्षित वस्त्यांतील मुलांमध्ये असणारी बुद्धिमत्ता विकसित करणे आणि त्यांच्या पंखांना संधीच्या आकाशात भरारी मारण्यासाठी बळ देणे हे या प्रकल्पाने साध्य केले आहे. यातस्वतः शिकलेले अनेक तरुण पुन्हा आपल्या बांधवांसाठी स्वयंसेवक म्हणून वेळ देतात, हे विशेष. यावर्षीपासून आणखी ५ सेवावस्त्यांमध्ये 'सिद्धार्थ विद्यार्थी विकास प्रकल्पाच्या' रुपाने हे काम अजून पुढे जात आहे.

गेल्या दहा-बारा वर्षांपासून शहरी वस्त्या आणि ग्रामीण किशोरींसाठी सुरु असलेला 'किशोरी विकास प्रकल्प' मुलीसाठी स्व-विकासाची संधी ठरला आहे. १०,००० किशोरींचा सहभाग, वेळीच थांबवलेले अनेक बालविवाह हजारो किशोरींना आत्मविश्वासाची शिदोरी देणारा ठरत आहे. शहरी वस्तीतील महिला हा सर्वात वंचित घटक. शिक्षण नाही, आर्थिक सामाजिक अधिकार नाहीत, अशा अवस्थेत अनेक प्रश्नांसहित वस्तीतील महिला जगतात. १९९० मध्ये महिलांच्या संघटनांचे काम सुरु झाले. आज 'तेजस्विनी महिला प्रकल्पाच्या' माध्यमातून शहरातील अनेक वस्त्यांतील ७००० गरीब महिला संघटित झाल्या आहेत. आर्थिक उत्पन्नाच्या शेंकडी यशोगाथा या महिलांनी निर्माण केल्या आहेत. त्याहीपलीकडे जाऊन स्वतःच्या आरोग्याच्या, सामाजिक प्रश्नांच्या सोडवणूकीचे माध्यम म्हणून हे संघटन प्रभावीपणे काम करत आहे.

महिलांची आर्थिक वंचना, सामाजिक अधिकाराची जाणीव नसणे व कौटुंबिक स्वास्थ्य यात सकारात्मक बदल घडवून आणले गेले आहेत. ६००० ग्रामीण महिलांचे स्वतंत्र संघटन, आरोग्य आणि उपजीविकेच्या प्रश्नांवर सातत्याने काम करत आहे. सर्व प्रश्नांच्या मुळाशी असलेल्या दारिद्र्यावर उपाय शोधण्याचे प्रयत्न सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळाचे सर्व प्रकल्प करत असतात. यात लक्षणीय भरारी मारली आहे ती, मंडळाच्या 'कौशल्य विकास' विभागाने. वस्त्यांतील अल्प किंवा अत्यल्प शिक्षित महिला आणि तरुण मुलांसाठी घराजवळ, सहज पूर्ण करता येतील असे अल्प कालावधीचे आणि मुख्य म्हणजे मोफत किंवा नाममात्र शुल्कात कौशल्य प्रशिक्षणांची साखळी मंडळाने उभी केली आहे. व्युत्तिशीयन, इलेक्ट्रिशीयन, टेलरिंग, केटरिंग, संगणक प्रशिक्षण, रुग्ण-सहायक या कोर्ससमूहून दरवर्षी २५०० गरजूंना रोजगार स्वयंरोजगार मिळतो. या विद्यार्थ्यांसाठी संस्था उद्योजकतेच्या खास प्रशिक्षणापासून ते थेट बीजभांडवल उपलब्ध करून देण्यापर्यंत सर्व मदत करते.

शहरातील विविध व्यवसायातील १०० हून अधिक नामवंत या कोर्सस सोबत जोडले गेले आहेत. या वर्षीपर्यंत १५,००० हून अधिक महिला व युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण दिले गेले आहे आणि त्यांपैकी ८००० जण दरमहा किमान ५००० रुपये उत्पन्न त्याद्वारे मिळवत आहेत, हे विशेष. २०२२ मध्ये जालना शहरातही कौशल्य प्रशिक्षणाचे काम सुरु झाले असून छत्रपती संभाजीनगर, धाराशिव, परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातही या विषयातील काम पुढे जात आहे. ग्रामीण आरोग्याचे काम करतानाच, शेतीची दुरावस्था आणि त्यापायी होणारी कोंडी लक्षात येत होती. त्यामुळे कृषि-विस्तार कार्यक्रम हाती घेतले गेले. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी यशस्वी प्रयोग झाले. हळुहळू या विषयांचे अनेक आयाम सुरु झाले. तसेच 'जन-जल-जंगल-जमीन-जानवर' या ५ 'ज-कारांच्या यशस्वी व्यवस्थापनातून सगळ्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीला मदत होते हेही लक्षात आले. आज सात जिल्ह्यातील १०,००० शेतकऱ्यांसोबत सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळ काम करते आहे.

मराठवाडा दुष्काळाचा शाप घेऊन वावरणारा. सततचं जलसंकट डोक्यावर. त्यातून मार्ग काढण्याचे प्रयत्न २०१२-१३ मध्ये सुरु झाले. उपलब्ध जलस्रोतांचा विकास, माथा- ते- पायथा शास्त्रोक्त जलसंधारण हे विषय हाताळल्याने आज ऐशोपेक्षा अधिक गावांच्या दुष्काळाच्या झळा कमी झाल्या आहेत. २०१२ मध्ये जवळ-जवळ उजाड झालेल्या छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील दोन दुष्काळग्रस्त गावांचे उदाहरण बोलकं आहे. स्वतःच्या मुलांप्रमाणे वाढवलेल्या फळबागा दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या हातांनी तोडल्या, गेली सहा वर्षे मंडळ तेथील शेतकऱ्यांसोबत सातत्याने काम करीत आहे. परिणामी दुष्काळ असूनसुद्धा चारशे एकरवर डाळिंब बागा फुलल्या आहेत.

वस्त्यांतून त्यांच्या घरी सुग्रास भोजनोचे डबे निःशुल्क पोहचवले जातात. या उपक्रमाचाही लवकरच विस्तार होत आहे. २०२२ च्या सुरुवातीला संस्थेच्या कम्प्युनिटी रेडिओचे प्रक्षेपण सुरू झाले. रेडिओ देवगिरी (९१.२ एफ एम) या नावाने हा रेडिओ अल्पावधीतच लोकप्रिय झाला आहे. आता मोबाईल App च्या माध्यमातून संपूर्ण जगात रेडिओ ऐकता येतो. जलसमृद्धीतून सुरू झालेली शेतकरी बांधवांसाठीची कार्यमालिका आता अधिकच मजबूत झाली आहे. १०००० हून अधिक छोट्या शेतकऱ्यांचे संघटन उभे राहिले आहे. ८ जिल्ह्यांत ३२ शेतकरी उत्पादक कंपन्या सावित्रीबाई फुले एकात्म समाज मंडळातर्फे तयार झाल्या आहेत. त्यांची विविध शेतीपूरक उद्योगांतून वार्षिक उलाढाल १०० कोटीपेक्षा अधिक होत आहे. सोलर ड्रायर्स, मुंबा धान्य खरेदी केंद्र, शृंखला आणि अद्रक, भाजी-पाला यांचा घाऊक व्यापार आदींमध्ये मंडळाच्या कंपन्यांनी मोठे यश मिळविले आहे.

काळाची पावले ओळखून कृषिविस्तार उपक्रमांबरोबरच मंडळाने कृषि विपणन क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आहे. नाबार्डबरोबर शेतकऱ्यांच्या ३२ उत्पादक कंपन्या झाल्या आहेत आणि अजून काही निर्माणाधीन आहेत. याद्वारे हजारो छोटे शेतकरी आत्मनिर्भर होत आहेत. नाबार्डचे अध्यक्ष डॉ. जी. चिंताला यांनी फेब्रुवारी २०२१ मधील सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळाच्या जलसंधारण आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना दिलेली भेट प्रेरक ठरली. डॉ. हेडगेवार रुग्णालयाच्या कामाचा विस्तार झालेले सावित्रीबाई फुले मंडळ आज महाराष्ट्रातील अग्रगण्य सेवाभावी संस्था म्हणून सुपरिचीत झाले आहे.

अखिल भारतीय पातळीवरचा 'श्रीगुरुजी सेवा पुरस्कार', महाराष्ट्र शासनाचा 'फुले-शाहू-आंबेडकर समाज प्रबोधन पुरस्कार' आदि पुरस्कारांनी संस्थेचा गौरव करण्यात आला. गुणवत्तेच्या आग्रहामुळे संस्थेने २०१८ मध्ये पहिल्यांदा ISO मानांकन मिळविले आहे. अनेक कंपन्यांनी त्यांचे सीएसआर प्रकल्प राबवण्यासाठी संस्थेची निवड केली आहे. विविध क्षेत्रांतील तज्ञ आणि स्वयंसेवी कार्यकर्ते यांच्या बरोबरीने संस्थेच्या यशस्वी वाट्यालीत योगदान आहे ते कार्यक्षेत्रातील बंधू-भगिनींचे. त्यामुळेच 'आमच्यासाठी काम करणारी संस्था' नव्हे, तर 'आमच्याबरोबर काम करणारी संस्था' अशी संस्थेची कार्य क्षेत्रातील ओळख आहे.

समाजमाध्यमांचा प्रभावी वापर करत अनेकांना जोडणे हे सावित्रीबाई फुले महिला एकात्म समाज मंडळाचे वैशिष्ट्य. संस्थेच्या कामाची समग्र माहिती आता www.spmesmandal.org या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

- डॉ. प्रसन्न पाटील

Farming looks might easy when your plow is a pencil and you are thousands miles away from the field – Pres. Dwight D. Eisenhower

सेवावर्धिनी – एक विश्वासाई सहकारी

२.२ भगीरथ ग्रामविकास प्रतिष्ठान

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न रु.२,६०,३०४/- एवढे आहे अशी बातमी दै. लोकमतमधील आहे. तर मुंबई शहराचे दरडोई उत्पन्न रु. ४ लाख एवढे आहे. अशी ढोबळ आकडेवारी आहे. खर तर सांख्यिकीमधील सर्वच आकडे ५० % सत्य सांगत असतात. म्हणजे माझ्या गावातील एखादा डॉक्टर महिन्याला रु. १ लाख कमवतो व गावातील शेतकरी रु. १५,०००/- कमवतो. तर, १,००,००० + १५,०००/- म्हणजे सरासरी रु. ५७,५००/- असा एकूण आकडा येतो. याचा अर्थ असं होत नाही, की शेतकऱ्याचे उत्पन्न रु. ५७,५००/- एवढे आहे. आपण जेव्हा आकडेवारीचा खेळ करतो तेव्हा ही समस्या येते. असं म्हणतात, की गणिताला मन नसतं आणि सामाजिक कामाला गणित नसतं. 'भगीरथ'चे काम म्हणजे मन आणि आकडे या साऱ्याची गोळाबेरीज आहे. हे कोडे आम्ही गेली २५ वर्षे सोडवत आहोत. सुटते असे वाटते तेव्हा नवीनच कुठची तरी समस्या आलेली असते. लहानपणी आपण सर्वांनीच रुबिक क्यूब खेळताना वापरला असेल. ६ बाजूंचे रंग कमीत कमी वेळात जुळवण हे सर्वांनाच शक्य होत नाही. सर्वांगीण ग्रामीण विकास हा या क्यूब सारखाच आहे. फरक एवढाच की, या प्रक्रियेमध्ये माणसे, त्यांचे विविध स्वभाव, गुण-दोष या साऱ्याची सांगड घालणे सोपे नसते. रुबिक क्यूब म्हणे २२ सेकंदात सोडवणारे लोक आहेत. सामाजिक समस्या ह्या वर्षानुवर्ष चालत आल्या असल्यामुळे त्या पटकन सुटत नाहीत. पण प्रयत्नांती सुटतात. आमच्या संस्थेचे नाव तर 'भगीरथ' आहे.

माहत्मा गांधी, विनोबा भावे, के. सी. कुमारप्पा, आपासाहेब पटवर्धन, नानाजी देशमुख, पोपटराव पवार, अण्णा हजारे या साऱ्यांच्या अनुभवातून गावे विकसित झाली पाहिजेत हा संदेश आपणा सगळ्यांना मिळतो. विकास म्हणजे पाणी, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज हा ढोबळ पॅटर्न तेवढा उपयोगाचा नाही. खरे तर ही गुळगुळीत झालेली राजकरणी लोकांची नाणी आहेत. दर ५ वर्षांनी भाषणे ऐकताना मी पण ऐकायचो. लोक टाळ्या वाजवतात, निवडून येण्यासाठी पैसे व निवडून आल्यावर गुलाल उधळले जातात. अधिक पैसे असतील तर JCB मधून फुले ही उधळली जातात. लोकशाहीच्या मंदिरामध्ये हे सर्व पाहताना मन विषण्ण व्हायचे. सामान्य मनुष्य या साऱ्या प्रक्रियेमध्ये कुठे असतो? तो एक दिवसाचा राजा असतो. 'शेतकरी होईल पुन्हा राजा गावचा पोशिंदा ऐका त्याची गोष्ट' हे शाहीरी थाटामध्ये गाण ऐकताना उर भरून आल्यासारखे वाटते. वास्तविकता खूपच वेगळी आहे. 'भगीरथ' ही वास्तविकता शोधायचा प्रयत्न करते, त्याला उत्तर देण्याचा प्रयत्न करते.

बायोगॅस:

काही दिवसांपूर्वी HERO HONDA गाडीवरून LPG चा सिलिंडर घेऊन जाणारा एक शेतकरी मला भेटला होता. उज्वला गॅसचं नवीन कनेक्शन त्याला मिळाले होते, त्यामुळे गडी जरा खुश होता. आता घरातील बाईचे कष्ट थोडे कमी होतील, घरातील धूर कमी होईल, भांडी काळी होणार नाहीत. असे काही-काही तो सांगत होता. अशावेळी त्याचे ऐकून घेणे ही गरजेचे असते. पुन्हा ४-५ महिन्यांनी तो मला भेटला. कोणत्या तरी पाहण्याकडे गेले असताना तेथे त्याने बायोगॅस पाहिला होता. तो बायोगॅस 'भगीरथ'च्या गवंड्यांनी बांधला होता आणि बाजूला नवीन बायोगॅस बांधण्याचे काम आमचे गवंडी करत होते. दोन जनावरांचे शेण व मलमुत्र टाकून पूर्ण स्वयंपाक होतो.

पाहिल्यावर त्यालाही असे वाटले, की अरे आपणही का बायोगॅस बांधू नये? तेथे जाऊन त्यांनी पूर्ण माहिती घेतली. LPG पेक्षाही हे बरे आणि परवडणारे असून, याला सरकारचे अनुदानही चांगले आहे. त्यांनीही बायोगॅस बांधायचा ठरवला. त्यासाठी ते 'भगीरथ'ला पुन्हा भेटण्यासाठी आले होते. हे झाले प्रतिनिधिक उदाहरण.

आतापर्यंत 'भगीरथ'ने ९५०० बायोगॅस बांधले आहेत. ९५०० x रु. ११००/- x १२ = रु. १२,५४,००,०००/- देशाची एवढी रक्कम आम्ही दरवर्षी वाचविली आहे.

कारण LPG आपल्या देशामध्ये तयार होत नाही. ८०% LPG हा आपल्याला आयात करावा लागतो. भगीरथ प्रयत्नांमुळे धुस्मुक्त गाव व जिल्हा ही लोकचळवळ होत आहे.

एका गावामध्ये ५ वर्षे काम करून तेथे त्यांची व्यवस्था निर्माण करून मग दुसऱ्या गावात जायचे. एकाच गावात अडकून रहायचे नाही ही 'भगीरथ'ची कार्यपद्धती आहे. गेली २५ वर्षे असाच दिनक्रम सुरू आहे. आमच्या कार्यालयाचा पत्ता म. पो. झाराप (भावई मंदिरशेजारी), ता. कुडाळ, जि. सिंधुदुर्ग हा गुगल लोकेशनलाही आहे. गुगल जगाचे भान देते, तर मंदिराचा कळस प्रेरणा देतो. आम्ही गावाचा सर्व्हे करतो, पाणी, जनावरे, ओलिताखालील जमीन, पंप, दुध संकलन केंद्र किती, असे साधे सोपे प्रश्न आम्ही गावातील लोकांना विचारतो आणि त्याची माहिती जमा झाली की, गावाच्या विकासाचा आराखडा गावातील लोकचं तयार करतात. गावाचा क्रेडीट मॅप तयार होतो. 'तूच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार' हे वाक्य सर्वांना ग्रामविकासाच्या बाबतीमध्ये खरे आहे. त्यांना केवळ मार्गदर्शनाची गरज असते. पैसे लागतात, पण पैसे हे सर्वस्व नाही. कुणीतरी योग्य वाट दाखवणारा वाटाड्या लागतो.

'भगीरथ' हे वाटाड्याचे काम करते. देवगड तालुक्यातील कुणकवण या गावामध्ये कुर्ली-सातंडी नावाचे धरण झाले आहे. धरण खाली व गाव वरती अशी परिस्थिती होती. श्रीधर (अण्णा) तावडे ग्रामविकास संस्था व भगीरथ यांच्या माध्यमातून तेथे १५ HP चा पंप व १० किमी लांबीच्या पाईपलाईनचे काम करण्यात आले. आज १०० शेतकरी या पाण्याचा वापर करत आहेत. पण हे सर्व करायला २ वर्षे लागली. या कामासाठी गावातील लोकांनी १०% लोकवर्गणी जमा केली होती. आज पाणी, कुणी, किती, कधी, कशासाठी वापरायचे, पाणी पट्टी किती असावी या साऱ्याचा ताळेबंद गावातील लोक करत आहेत. श्री. सचिन राणे, श्री. रुपेश राऊत, श्री. अवधूत राणे, श्री. जितेंद्र राणे हे सर्व कारभार सांभाळतात. आता 'भगीरथ'ला लक्ष द्यावे लागत नाही. मा. श्री. विनोदजी तावडे यांचे कुणकवण हे जन्मगाव आहे.

कुक्कुटपालन:

गाव म्हणजे गाई-गुरे, कोंबडी, कुत्री, शेळी, मांजर, माकडे, नदी, जंगल हे सारेच आले. यातील कोंबडीपालन हे 'भगीरथ'च्या अभ्यासाचा विषय आहे. FCR म्हणजे Feed Conversion Ratio. अंगदी सोपे करून सांगायचे झाले तर १ किलो वजनाची कोंबडी तयार होण्यासाठी किती किलो खाद्य लागते ते म्हणजे हे FCR गुणोत्तर असते. एखाद्या कोंबडीच्या जातीला २ किलो, तर एखाद्या कोंबडीच्या जातीला १८०० ग्रॅम खाद्य लागेल. ज्या कोंबडीच्या जातीला १८०० ग्रॅम खाद्य लागले ती जात निवडली पाहिजे. कारण यातून उत्पादन खर्च कमी होईल. यासाठी 'भगीरथ'ने कावेरी जातीच्या कोंबडीची निवड केली आहे. आतापर्यंत कुक्कुटपालनाची एकूण ५५ प्रशिक्षणे होऊन २७५ गावांमध्ये २१,७४० कोंबडी पिल्ले वितरण केली आहेत. छोटी पिल्ले न देता, १ महिना वाढविलेली पिल्ले दिली जातात. यासाठी 'भगीरथ'ने अंडी उबवणूक केंद्र ही सुरु केली आहेत. तसेच काही बुडिंग सेंटर आहेत. भगीरथ ३ दिवसाचे कुक्कुटपालन प्रशिक्षण देते. या प्रशिक्षणामध्ये श्री. मधुसूदन कांदे, श्री. मनोहर ठिकार, श्री. मनोज परब, श्री. रत्नकांत चव्हाण, डॉ. संतोष कुडतरकर हे मार्गदर्शन करण्याचे काम करतात. लस, औषधे, सामान्य आजार कोणते हे सर्व जाणून घेण्याची गरज असते.

कोंबडी घर म्हणजे कोंबडीचा घुड. स्थानिक लोकांच्या गरजा ओळखून स्थानिक फॅब्रिकेशन यांच्याकडून हा घुड बनवून घेतला जातो. मुंगूस हा कोंबडीचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. जर घुड मजबूत नसेल तर मुंगूस एका दिवसामध्ये सर्व कोंबडी खाऊन टाकते. या घुडाची किंमत रु. ६,५००/- एवढी असून ५०% अनुदानावर हा घुड १०० ते २०० महिलांना परसबागेतील कुक्कुपालन योजनेतून दिला जाणार आहे. आपण गावामध्ये जाऊन कुक्कुटपालनाचे प्रात्यक्षिक करतो. साऱ्याच लोकांना आपण घुड देऊ शकणार नाही आणि साऱ्या जगाचे प्रश्न स्वयंसेवी संस्था सोडवेल असा आमचा आविर्भावही नाही व तसा असूही नये. आपले काम असते दिशा दर्शनाचे. एखादा घुड बघून अनेक शेतकऱ्यांना असे वाटू शकते की, मी पण रु. ६,५००/- खर्च करून घुड घेऊ शकतो. प्रिंसीपल फाउंडेशन, सोलापूर यांनी यासाठी आम्हाला रु. ४,९०,०००/- CSR निधी दिला आहे.

दुग्धव्यवसायः

गेल्या महिन्यात निवजे गावातील श्री. अभय परब, श्री. विठ्ठल शिरसाट, श्री. अवधूत देवधर कोल्हापूर येथील मुदाळ या गावात जाऊन आले. Milking मशीनचा अभ्यास करणे हा या भेटीचा हेतू होता. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये अशाप्रकारचे मशीन पहिल्यांदाच बसविले जात होते. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये हे मशीन नवीन नाही. हे मशीन श्री. अभय परब यांच्या घरी बसविण्यात आले. २ ते ४ दिवस ही मशीन हाताळण्यासाठी लागले. श्री. अभय परब हे आपल्या १२ ते १५ या सर्व म्हशींचे दुध Milking मशीनच्या सहाय्याने काढत आहे. अण्णासाहेब पाटील योजेतून रु. १० लाखाचे कर्ज म्हशी घेण्यासाठी त्यांना मिळाले होते. पुढील २ ते ३ वर्षांमध्ये त्यांचे हे कर्ज भरून पूर्ण होईल. या कर्जाचे व्याज सरकार भरणार आहे. असे शेकडो अभय परब भगीरथच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झाले आहेत. या सर्वांना लढण्याचे बळ आपण दिले आहे. आज अभय परब हे महिन्याकाठी रु. ३० ते ४० हजार कमवत आहेत. सिंधुदुर्ग जिल्हा मध्य. सहकारी बँकेने दुध व्यवसायासाठी १० कोटी रुपयांचे कर्ज शेतकऱ्यांना दिले आहे. जिल्हा बँक व भगीरथ यांचा यासाठी MOU केला आहे. प्रति दिवस १ लाख लिटर दुध जमा करण्याचा पंचवार्षिक आराखडा आहे. सध्या संघटीत क्षेत्रामध्ये दुध संकलन केंद्रांच्या माध्यामतून गोकुळला ३० हजार लिटर, तर असंघटीत क्षेत्र म्हणजे गवळी दुध जमा करून शहराच्या ठिकाणी जाऊन विकत आहेत. ५ लिटर दुध जेव्हा गावातून बाहेर जाते. तेव्हा एका बेरोजगार युवकाला काम मिळते. शहरात जाऊन कोणाची तरी नोकरी करण्यापेक्षा गड्या अपुला गावं बरा असे म्हणणारे युवक गावात तयार होत आहेत.

शाळा:

आतापर्यंत शंभरहून अधिक शाळा 'भगीरथ'ने डिजिटल केल्या आहेत. यासाठी २५% लोकवर्गणी शाळा जमवते व उर्वरित रक्कम भगीरथ देते. एका Interactive Digital Screen Board ची किंमत रु. १,२५,०००/- एवढी असते. मागील २ वर्षांत एकूण १५ मोठ्या हायस्कूलना हा बोर्ड दिला आहे. इंटरनेटचे कनेक्शन जोडल्यानंतर एका क्लिकवर सारे जग माहिती देण्यासाठी हजर आहे. विज्ञान आश्रमाचे डॉ. कलबाग यांनी केलेला IBT चा प्रयोग आम्ही १५ शाळांमध्ये करत आहोत. Cause to connect पुणे येथील संस्था आमच्यासोबत आहे. श्री अनिरुद्ध बनसोड हे या संस्थेचे प्रमुख आहेत. नुसती हुशारी उपयोगी नाही तर शाळेत शिक्षण घेत असताना कोणते तरी कौशल्य त्या विद्यार्थ्याला आले पाहिजे असा आमचा हेतू आहे.

गावगप्पा करून या सर्व गोष्टी होत नाहीत, तर यासाठी पैसे लागतात. गेल्या २५ वर्षांमध्ये भगीरथ प्रतिष्ठानला रु. ११ कोटीहून अधिक देणगी मिळाली आहे. आम्ही कधीही पैसे मागितले नाहीत किंवा पैसे मागत फिरलो नाही. आम्ही आमचे काम करत गेलो. तुमचे काम प्रामाणिक, खणखणीत वाजणारे असेल तर देणगीदार तुमच्यापर्यंत पोहोचतात हा गेल्या २५ वर्षांचा अनुभव आहे. विविध प्रकारच्या कंपनी व संस्थांकडून भगीरथला CSR निधी मिळाला आहे. यामध्ये वात्सल्य ट्रस्ट, प्रिसिजन फाउंडेशन, Tesa Tapes (I) Pvt. Ltd., भारत गिअर्स, MNGL, प्राज फाउंडेशन, SGP, Metrohm Pvt. Ltd., IRCON, BPCL, UNDP यांचा समावेश आहे. लेखाला मर्यादा आहेत.

हल्ली पुणे येथील चितळे उद्योगाची टीव्हीवर जाहिरात येते 'आणा आणि खा'. भगीरथचे म्हणणे ही तेच आहे. आमच्याकडे या आणि आमचे काम पहा. आम्ही विरजण लावायला शिकवू. साऱ्या प्रकल्पाचे SOP तयार केले आहे. त्या त्या विषयाची प्रशिक्षण आम्ही देतो. हे सारे करण्यासाठी भगीरथ कार्यालयाची जागा आपल्या स्वागतासाठी तयार आहे. सकाळी १० ते ६ यावेळेत कार्यालय सुरू असून दर रविवारी सुट्टी असते. आपणाला हे वाचून असे वाटेल की खूप कर्मचारी संस्थेमध्ये कामाला असतील तर तसे नाही. एकूण ४ कर्मचारी संस्थेचा हा गाडा सांभाळत आहेत.

४० ते ५० जण निवासी राहतील अशी व्यवस्था भगीरथ प्रतिष्ठानमध्ये आहे. संस्थेची कामे फिरून पाहण्यासाठी आम्ही गाईड देतो. सर्व पाहण्यासाठी नक्की या आम्ही वाट पाहतो. लहानपणी आम्ही ऐकायची कोकणची अर्थव्यवस्था ही मनीऑर्डरची आहे. आम्हांला हे सारे बदलायचे आहे. मुंबई एवढे नाही तर त्यापेक्षाही अधिक दरडोई उत्पन्न कोकणामध्ये थांबून मिळवता येते हा आमचा ध्यास आहे आणि हे सर्व जर करायचे झाले तर 'भगीरथ'च नाव का ठेवले याचा उलगाडा आपणा सर्वांना होईल. तुम्ही आमच्या संस्थेला भेट द्यायला नक्की या. आम्ही वाट पाहतो.

- डॉ. प्रसाद वामन देवधर
अध्यक्ष, भगीरथ ग्रामविकास प्रतिष्ठान
संपर्क क्र. ९४२२५९६५००

Farming isn't something that can be taught. Each plant tells its own story that has to be read repeatedly – Kelsey Timmerman

सेवावर्धिनी – एक विश्वासार्ह सहकारी

३. सेवा संवलन: निधी उभारणी व्यवस्थापन

निधी उभारणे ही कोणत्याही सामाजिक, शैक्षणिक किंवा गैर-नफा संस्थेच्या यशस्वीतेसाठी अत्यंत महत्वाची प्रक्रिया आहे. यामुळे संस्थेला आपले उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक संसाधने मिळतात. निधी उभारणीच्या प्रक्रियेत विविध दातृ समूहांशी संवाद साधून त्यांच्याकडून आर्थिक सहाय्य प्राप्त करणे समाविष्ट आहे. ह्या बरोबरच समाजातील विविध घटकांना ह्या कार्याची ओळख करून देणे आणि पारदर्शी व्यवहारातून त्यांना कार्याशी जोडणे, त्यासाठी निधी उभारण्याची प्रेरणा देणे तसेच उपलब्ध निधीचा योग्य विनियोग करणे व त्याचा हिशोब, ताळेबंद चोख ठेवणे असे अनेक आयाम आहेत.

निधी उभारणीची उद्दिष्टे:

निधी उभारणीचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे, संस्थेच्या विविध प्रकल्पांसाठी आवश्यक आर्थिक सहाय्य मिळविणे. ह्यासाठी संस्थेची नित्य आणि नैमित्तिक, तसेच कायम स्वरूपा निधीची आवश्यकता निश्चित करणे आवश्यक आहे. वार्षिक, पंचवार्षिक योजनांचा आराखडा बनविणे आणि त्यानुसार निधीचे अंदाजपत्रक तयार करणे उपयोगी ठरते. हे सहाय्य विविध सामाजिक उपक्रमांसाठी, शैक्षणिक कार्यक्रमांसाठी, संशोधन प्रकल्पांसाठी किंवा इतर विकास कामांसाठी वापरले जाते. याशिवाय, निधी उभारणीमुळे संस्थेला त्यांची ओळख वाढवण्यास, लोकांपर्यंत पोहोचण्यास आणि त्यांचे उद्दिष्टे साध्य करण्यास मदत होते. आपण दिलेला निधी नेमका कसा उपयोगात आणला गेला आणि त्यातून काय साध्य झाले, हे देणगीदारांपर्यंत योग्य प्रकारे कळविणे हेही ह्या प्रक्रियेचा महत्वाचा भाग आहे.

विविध दातृ समूह:

निधी उभारणी किंवा निधी संकलन करताना संस्थेसाठी देणगी देऊ शकतील अशा विविध गटांचा विचार करणे आवश्यक आहे. संस्थेने अशा सर्व प्रकारच्या दात्यांकडून निधी कसा मिळवावा ह्याकरिता वेगवेगळ्या योजना तयार केल्या पाहिजेत. तसेच संस्था एकाच दात्यावर किंवा एकाच गटावर अवलंबून राहणार नाही ह्याची देखील काळजी घेतली पाहिजे.

वैयक्तिक दाते:

असे देणगीदार जे त्यांच्या वैयक्तिक कारणांसाठी किंवा संस्थेच्या उद्दिष्टांशी सहमत असल्यामुळे आर्थिक सहाय्य देतात. त्यांच्याशी व्यक्तिगत पातळीवर संवाद साधणे आणि त्यांचे विश्वास संपादन करणे महत्वाचे आहे. ह्यामध्ये HNI (High Networth Individuals) दात्यांप्रमाणेच सातत्याने दर महिना/वर्ष रक्कम देणारे, काही विशिष्ट दिवशी देणारे असे विविध दाते असतात. वैयक्तिक देणगीदार विशेषतः देणगीतून घडलेल्या यशोगाथा ऐकण्यास उत्तुंग असतात आणि अशी माहिती त्यांना अधिक दान करण्यास प्रोत्साहित करते.

कंपन्या आणि उद्योग:

असे व्यवसाय जे सामाजिक उत्तरदायित्व म्हणून (CSR) त्यांच्या नफ्यातील दोन टक्के निधी सामाजिक कार्यासाठी देतात. या समूहाशी व्यावसायिक संबंध निर्माण करणे आणि त्यांच्या CSR धोरणाशी सुसंगत प्रकल्पांची ओळख करून देणे आवश्यक आहे. ह्याकरिता सरकारच्या CSR वेबसाईटचा तसेच कंपनी वेबसाईटचा अभ्यास करणे, आपला प्रकल्प प्रस्ताव लिहिणे, Logical Framework Analysis (LFA) लिहिणे प्रकल्पातील फिल्ड वर काम करणाऱ्या संचाला सोबत घेऊन त्यातील निधीचे सविस्तर मागणी पत्रक बनविणे आवश्यक ठरते.

फाउंडेशन्स आणि ट्रस्ट्स:

हे विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी निधी उपलब्ध करतात. त्यांच्या धोरणांचा अभ्यास करून त्यानुसार प्रस्ताव पाठविणे आवश्यक आहे. ह्यामध्ये कौटुंबिक ट्रस्ट, धार्मिक ट्रस्ट ह्यांचा समावेश होतो. तसेच देश विदेशातील फाउंडेशन्स, देणगी देणाऱ्या एजन्सी ह्यांचा समावेश होतो. वरील सर्व प्रकारच्या गटांसाठी संस्थेचे हिशोब, सरकारी कागदपत्रे, परवानगी जसे 12AA, 80G, FCRA हे अद्ययावत असणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे देणगीदारांना अत्यंत सहज सोप्या पद्धतीने देणगी देता यावी, निधीची योग्य पावती मिळावी आणि आयकर कार्यालयाकडील त्याची नोंद व्हावी ही सर्व प्रक्रिया संस्थेने अत्यंत नेटकी ठेवणे तितकेच गरजेचे आहे.

निधी उभारण्यासाठी विविध पद्धती

व्यक्तिगत बैठक:

वैयक्तिक दात्यांशी थेट भेटून त्यांना आपल्या प्रकल्पांची माहिती देणे, त्यांची प्रकल्प/ संस्था भेट घडविणे करता येईल, तसेच त्यांचा प्रत्यक्ष कामात सहभाग घेऊन त्यानंतर त्यांचे सहाय्य मिळवणे शक्य होईल.

आयोजन :

विविध निधी उभारणीच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करून लोकांच्या सहभागातून आर्थिक सहाय्य मिळवणे. ह्यामध्ये संस्थेचा वार्षिक दिवस साजरा करणे, एखादा नाटक, संगीत कार्यक्रम करणे, आपल्या सेवित जनासोबत सहलीचे आयोजन करणे असे उपक्रम उपयोगी पडतील.

पत्रव्यवहार आणि ईमेल मोहिम:

दात्यांना पत्रे किंवा ईमेल पाठवून त्यांच्या सहाय्याची विनंती करणे. ह्या वेळी आपल्या कार्याच्या यशोगाथा आणि छोटा अहवाल पाठविणे आवश्यक आहे. ह्याकरिता संस्थेने आपल्या संपर्कातून तयार झालेला ईमेल database तयार करणे गरजेचे आहे.

ऑनलाईन मार्केटिंग मोहिम:

आजच्या डिजिटल युगात ऑनलाईन मार्केटिंग मोहिमांच्या माध्यमातून निधी उभारणे खूप प्रभावी ठरू शकते. यासाठी विविध सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसंचा वापर करून संस्थेच्या उद्दिष्टांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली जाते. फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर यांसारख्या प्लॅटफॉर्म्सवर पोस्ट्स, व्हिडिओज, ब्लॉग आणि इतर प्रकारच्या कंटेंटद्वारे लोकांना प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. याशिवाय, संस्थेच्या वेबसाईटवरून देणगी देण्याची सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

क्राउडफंडिंगची प्रक्रिया:

क्राउडफंडिंग ही एक अशी पद्धत आहे ज्यामध्ये अनेक लहान-मोठे दाते एकत्र येऊन आर्थिक सहाय्य देतात. यासाठी विविध क्राउडफंडिंग प्लॅटफॉर्म्सचा वापर केला जातो, जसे की किकस्टार्टर, गोफंडमी, Give.do इत्यादी. या प्लॅटफॉर्म्सवर आपल्या प्रकल्पाची सविस्तर माहिती, उद्दिष्ट, आवश्यक निधी आणि प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतरच्या परिणामांची माहिती द्यावी लागते. लोक या प्रकल्पाबद्दल माहिती वाचून त्यांच्या इच्छेनुसार आर्थिक सहाय्य देतात.

अप्रत्यक्ष निधी

संस्थेच्या विविध प्रकल्पांसाठी वेगवेगळ्या आवश्यकता असतात जसे प्रकल्प कार्यालयासाठी किंवा सेवा कार्यासाठी जागेची, संगणक, फर्निचर इत्यादी वस्तूंची गरज असते. अनाथाश्रम होस्टेल अशा कार्यासाठी धान्य आवश्यक असते अशा विविध गोष्टींचे देणगी स्वरूपात मिळविणे हा एक प्रकारे मिळणारा अप्रत्यक्ष निधी आहे. अशा स्वरूपातील मदतीमध्ये देणगीदारांना अधिक पारदर्शकता दिसते आणि त्यामुळे अशा प्रकारे अप्रत्यक्ष निधी उभारणे ह्याचासुद्धा प्रयत्न केला पाहिजे.

निधी उभारण्याचे दायित्व

सामाजिक संस्थेचे काम हे समाजाचे काम असल्याने ह्या कामासाठी लागणारा निधी उभारणे हे एका अर्थी सर्व समाजाचे काम आहे. तसेच त्या संस्थेतील सर्व कार्यकर्त्यांची – ट्रस्टी, स्वयंसेवी कार्यकर्ते तसेच पगारी कार्यकर्ते ह्या सर्वांनी ह्यामध्ये सहभागी असणे आवश्यक आहे. ह्याकामासाठी आवश्यक असलेले प्रशिक्षण सर्वच स्तरातील कार्यकर्त्यांनी घेण्याची आवश्यकता आहे. निधी उभारणीचे काम उत्तम प्रकारे व्हावे, ह्यासाठी लागणारे साहित्य, तंत्रज्ञान सहाय्य आणि प्रशिक्षित कार्यकर्ते ह्यावर होणारा खर्च हा संस्थेच्या आवश्यक खर्चातील एक भाग समजून संस्था संचालकांनी त्यासाठी योग्य तरतूद करण्याची आवश्यकता आहे.

निधी उभारणी ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे, जी संस्थेच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. विविध पद्धती आणि तंत्रांचा वापर करून यशस्वी निधी उभारणी शक्य आहे. यामुळे संस्थेला त्यांची उद्दिष्टे साध्य करण्यास आणि समाजात सकारात्मक बदल घडविण्यास मदत होते.

– श्री. शैलेश घाटपांडे

४. ओळख सेवावर्धिनीच्या वैविध्यपूर्ण प्रकल्पाची – संसदीय संकुल विकास परियोजना (SSVP)

‘संसदीय संकुल विकास परियोजना’ ही योजना केंद्र शासनाच्या आदिवासी विकास मंत्रालयाकडून कार्यान्वित करण्यात आली आहे. या अंतर्गत भारताच्या एकूण लोकसभा मतदारसंघातील जनजातीचे प्राबल्य असलेल्या जनजातीय उमेदवारांसाठीच राष्ट्रीय असलेले ४८ लोकसभा मतदारसंघ निवडण्यात आले आहेत. या सर्व जनजातीबहुल लोकसभा मतदारसंघात केंद्र आणि राज्य शासनाच्या विविध योजना राबविणे आणि त्यायोगे या भागाचा आणि जनजातीचा विकास साधणे हा या योजनेचा मुख्य हेतू आहे. सन २०२२ मध्ये ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली.

या योजनेंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश, ‘शेतीचे उत्पन्न दुप्पट करणे, ग्रामीण/स्थानीय अर्थव्यवस्थेचा विस्तार करणे, स्थानिक जनजातींसाठी विविध कौशल्य प्रशिक्षण देणे, त्यांना स्थानिक रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांचे रोजगार आणि इतर कारणासाठी होणारे स्थलांतर थांबविणे व नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करणे’ असा व्यापक ठरवून दिलेला आहे.

या योजनेअंतर्गत, महाराष्ट्रातील दिंडोरी, जि. नाशिक, नंदुरबार जि. नंदुरबार आणि गडचिरोली हे मतदारसंघ अंतर्भूत होते. वरील आणि इतर सर्वच जनजाती मतदारसंघातील प्रत्येकी पाच गावांचे क्लस्टर यासाठी निवडायचे होते. सेवावर्धिनी महाराष्ट्रातील नाशिक आणि नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये सध्या हा प्रकल्प राबवीत आहे. नाशिक जिल्ह्याच्या दिंडोरी लोकसभा मतदारसंघात असलेल्या सुरगणा तालुक्यात अंबाठा, डोल्हारे, खांदुर्डी, उंबर्डे-पळसन आणि भवाडा ही गावे निवडण्यात आली, तर नंदुरबार जिल्हा, नंदुरबार तालुक्यातील पावला, अर्दितारा, कोठाडे, मालपुर आणि देवपूर ही गावे समाविष्ट आहेत.

प्रकल्पात समाविष्ट असलेली कामे:

प्रकल्पाच्या उद्देशानुसार प्रकल्पाच्या कामाचे ४ मुख्य भाग आहेत. निवडलेल्या गावांतील एकूण २५० जनजातीय शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण करणे. यात मुख्य गरज होती ती, बारमाही पाण्याचा नैसर्गिक स्रोत शोधणे, सोलरपंपाच्या माध्यमातून या स्रोतातून शेतामध्ये जलपुरवठा करणे. याकामात सेवावर्धिनीला ‘ग्रामउर्जा’ या सहयोगी संस्थेचे तांत्रिक सहकार्य लाभले. पुढील भागात ‘शेतकरी शेती शाळा म्हणजेच Farmers Field School (FFS)’ राबविणे. तिसरा टप्पा किंवा भाग आहे डेमो प्लॉट चा. यामध्ये, शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष शेतात एखादे पीक निवड करण्यापासून ते थेट बाजारात विक्री पर्यंतचे सर्व मार्गदर्शन केले जाते. यासाठी प्रत्येक गावात ४ शेत निवडले जातात.

बाजारात त्या उत्पादनाला मूल्य कमी असल्यास, त्या उत्पादनावर आधारित विविध मूल्यवृद्धीच्या प्रक्रिया शिकवण्याचाही समावेश यात असतो. चौथ्या टप्प्यात संपूर्ण क्लस्टरमधून १२५ शेतकऱ्यांची निवड करून त्यांना परसबागसाठी बियाणे दिले जाते. यासर्वावर शाश्वत उपाय म्हणून शेतकरी उत्पादक कंपनी काढणे हे पुढचे काम आहे. यातच समाविष्ट केलेला दुसरा भाग म्हणजे, शेतकरी महिला बचत गटाची निर्मिती आणि यातून शेतीसाठी भांडवल मिळवून देण्याचा व्यवसाय निर्माण करणे.

ज्यामुळे महिला शेतक-यांना देखील उत्पन्न मिळेल पण, गरजू शेतकऱ्यांना देखील आवश्यक शेती भांडवलाचा पुरवठा होत राहिल. यासर्व प्रयत्नातून प्रकल्पाचे उद्दिष्ट पूर्ण होत आहे असा अनुभव सेवावर्धिनीला काही उदाहरणातून मिळू लागला आहे. या प्रकल्पावर सुरगणा तालुक्यात काम करणारे सेवावर्धिनीचे प्रकल्प अधिकारी जे अंबाठा गावचे स्थानिक रहिवासी आहेत त्यांचा अनुभव त्यांनीच पुढे शब्दबद्ध केला आहे.

नमस्कार!

मला खूप आनंद होतो आहे की, आपल्या संवेदनशील, वंचित, अकांक्षित, मागास-आर्थिक, शैक्षणिक, अध्यात्मिक, सामाजिक मात्र राजकिय प्रमाणपेक्षा जास्तच शहाणा असा हा माझा सुरगाणा तालुका. ह्या तालुक्याला मिळालेला विशेष दर्जा, संसदीय संकुल विकास परियोजनेचा आणि अशा अनेक गोष्टी. सुरगाणा तालुक्यात स्वातंत्र्य काळापासून शासन, प्रशासन, संलग्न संस्था काम करत आहेत. मात्र अपेक्षित प्रतिसाद न मिळाल्याने व तसा आधीच संवेदनशील तालुका असल्या कारणाने भौगोलिकदृष्ट्या पण अनेक अडचणी शिल्लक राहिलेल्या आहेत.

स्वतंत्र विचारधारेची मंडळी असल्याने, दिल्ली संसद भवन काय, मुंबईचे विधानसभा भवन यांचा आमच्या जीवनात तिळमात्र संबंध नव्हता. आमचा पंतप्रधान म्हणजे आमचा खासदार, आमचा मुख्यमंत्री म्हणजे आमचा सरपंच व आमचे आमदार म्हणजे आमचे गावचे पुढारी. ही आमची स्थिती होती. बाकी प्रशासन तर आमच्या खासदार, आमदार यांचे सेवेकरीच. कारण त्यांच्या परवानगीशिवाय काहीच करायचे नाही. मग वेळ कितीही वाईट आली तरी चालेल. जनताही आपल्या तालुक्याच्या सत्तेच्या धुंदीत सगळं विसरून जायची. यातच अनेक वर्षे गेलीत. काळ बदलला मात्र विकासाच्या गोष्टी सुरगाणा तालुक्याला मिळाल्याच नाहीत.

सुरगाणा तालुका महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक जिल्ह्यातील तालुका आहे. ज्याचा कळवण हा उपविभाग असून, तालुक्यात २,०५,१३५ (२०११ गणनेनुसार) लोकसंख्या, साक्षरता ७५%, ६४ ग्रामपंचायती आणि २९१ महसुली गावे आहेत. त्यातच आपल्या १० गावांसाठी संसदीय संकुल विकास परियोजना सुरू झाली. यात सुरगाणाचा मध्यभाग 'भोरमाळ' हे केंद्रस्थान ठेवले. ह्या संकुलात आजूबाजूची १० गावे समाविष्ट करण्यात आली. १- भोरमाळ, २-पालविहीर, ३-जामुनमाथा, ४- उंबरविहीर, ५-उंबरपाडा, ६-खोकरी, ७-पातळी, ८-निंबारपाडा (खो.), ९-जामुने आणि १०- आंबाठा अशी गावे असून ह्या गावांमध्ये ही योजना राबवायची सुरुवात झाली ती पाण्यापासून.

सुरगाणा तालुक्याला पाण्याचे वर्दान. मात्र पाणी साठवण्याची व्यवस्था नाही. थोडीफार छोटे-छोटे व्यवस्था आहे, पण ते पाणी जनावरांनाच पुरत नाही. १० गावे तर निश्चित झाली पण पाणी नाही. कारण, सोलर पंप बसवून शेतीसाठी पाणी उपलब्ध करून द्यायचे हे आपल्या सेवावर्धिनीकडे काम आलं. यासाठी सेवावर्धिनीची टिम व ग्रामउर्जांची टिम प्रयत्न करत होती. पण पाण्यासाठी दुसरीच गावं शोधायला पळापळा झाली. म्हणजे १ तर समस्या समोर आली 'पाणी'. ५ गावांना सेवावर्धिनीने सोलरपंप बसवून शेतात पाईप लाईन करून दिली. आंबाठा, डोल्हारे, खांदुर्डी, उंबरदे, भवाडा या ५ गावांना पाणी शेतात उपलब्ध करून दिले. आता त्यात करायचे काय? म्हणजे समस्या होती ती, आधुनिक शेतीचे अपुरे ज्ञान. मग मिरची पीक निवडणून त्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने मार्गदर्शन करून मिरची कशी करायची हे शिकवून ५ गावांमध्ये ४-४ शेतकरी डेमोधारक निवडले. त्यांना रोप, आवश्यक खत, ड्रिप दिली. काही जणांनी उत्पन्न चांगले घेतले. डोल्हारे येथील शेतकरी श्री. लक्ष्मण बागुल यांनी अर्धा एकर क्षेत्रावर आली, सुकविलेली मिरची असे ६-७ क्विंटल उत्पन्न घेतले.

आज रोजी सुरगाणा तालुक्यात अनेक स्वयंसेवी संस्था, NGO, संघटना, प्रशासन, प्रशासकीय एजन्सीज काम करतात. पाणी, शेती, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, शैक्षणिक विकास, अध्यात्मिक विकास, महिला, आर्थिक सक्षमीकरण, बेरोजगार या सर्वांसाठी काम करणाऱ्या संस्था, संघटना काम करतात. ह्या सर्वांच्या मेहनतीतून काही प्रमाणात विकास, बदल हा नक्कीच होत आहे आणि यातून अपेक्षित साध्य साधत आहेत. मात्र सुरगाणा तालुक्यात ३ सामाजिक वर्ग राहात आहेत.

१- कोकणा समाज २-महादेव कोळी समाज ३- वारली समाजात असे आहे ह्या तिन्ही समाजाचा विकासाचा मार्ग भिन्न आहे. यांच्यात रोटी-बेटी व्यवहार पण होत नाहीत. यामुळे ह्या तिघांची प्रतवारी वेगवेगळी होणार आहे.

*कोकणा समाज -आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, अध्यात्मिक विकास होत आहे.

*महादेव कोळी - आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, अध्यात्मिक व राजकिय विकासाची पाहिजे तशी संधी मिळालेली नाही.

*वारली समाज- आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, अध्यात्मिक विकासाच्या बाबतीत खुपच कमी अर्थात मागे आहे. हा पण एक विकासाला अडथळा आहे.

आपल्या सुरगाणा तालुक्यातील १ चतुर्थ भाग म्हणजे घाटमाथा हा आधुनिक शेतीच्या जोरावर स्ट्रॉबेरीचे बोरगाव भागात उत्पादन करत आहेत. बाकी ३ भागात शेती संबंधीत व पाणी संबंधीत खुपच अडचणी आहेत. त्यातच एप्रिल-मे व जून २०२४ सुरगाणा तालुक्यात पिण्याच्या पाण्याची भिषण दुष्काळ पाहायला मिळाला आहे. गावाला त्यांच्या गरजेचे पाणी पण उपलब्ध नाही. अशीच काही अंशी परिस्थिती पठ, दिंडोरीचा काही भाग, कळवणचा काही भाग ग्रासला आहे. ह्या भागांमध्ये विकासाचा प्लॅन काही केल्या यशस्वी होत नाही. याला कारणीभूत थोडीफार राजकिय समज पण आहे व नेतृत्व गुणांची कमी हा दोष आहे.

कारण पुर्वी आदिवासी समाजात असलेला एकसंध गुण आज ह्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्ती-व्यक्तीला खेचत आहे, तर समाज समाजाला खेचत आहे. व्यक्तीविषयी, समाजाविषयीचा भाव काहीसा दुषित झाल्याने आज समाजाची हानी होत चालली आहे. हा दोष सर्व आदिवासी भागात आज पहायला मिळत आहे. याला कारणीभूत -राजकिय परिस्थिती, समाजात निर्माण झालेली वेगवेगळे विचार प्रवाह, मतप्रवाह असून हा कुणीच मागे हटायला तयार नाही. किंवा वास्तविक समजायला तयार नाही आणि यातूनच निर्माण होतो तो संघर्ष.!

-मधुकर चोथवा

If you tickle the earth with a hoe, she laughs with a harvest – Douglas Jerrold

सेवावर्धिनी – एक विश्वासाई सहकारी

६. सेवाव्रती

६.१ श्री. सुदामकाका आणि सौ.सिंधुमामी भोंडवे

देखणी ती पाऊले जी ध्यासपंथे चालती|
वाळवंटातून सुद्धा स्वस्तीपद्ये रेखती||

बा. भ. बोरकरांची ही सुप्रसिद्ध कविता जणू ज्यांच्या उक्ती, कृती आणि व्यक्तिमत्त्वामुळे सार्थ झाली आहे, अशा सुदामकाका भोंडवे आणि सिंधूमामी भोंडवे यांचे जीवन अतिशय आगळे व प्रेरणादायी आहे. श्रद्धेय नानाजी देशमुखांच्या प्रेरणेतून महाराष्ट्रातील मागास समजल्या जाणाऱ्या बीड जिल्ह्यात कामाला सुरुवात करण्यात आली होती. नानाजींचे सहकारी कृष्णा दामोदर तथा के. डी. दादा यांनी बीडमधील गावांमध्ये विविध प्रकारच्या कार्यक्रमांतून जागृती करायला सुरुवात केली होती. डोमरी परिसरातील विद्यार्थ्यांच्या दहावी परिक्षेतील अपयशानंतर त्यांनी येथे संस्कारवर्गाचे आयोजन करण्याचे ठरवले. यामध्ये सुदाम भोंडवे हा डोमरीतील तरुण उत्साहाने सहभागी झाला होता. त्याची तळमळ व धडाडी केडी दादांच्या नजरेत भरली. यावेळी होणाऱ्या विचारमंथनात मराठवाड्यातील ऊसतोडणी कामगारांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या समस्येविषयी काहीतरी ठोस करायला हवे यावर चर्चा झाली. त्यातूनच सोनदरा गुरुकुलाच्या स्थापनेचा विचार पुढे आला.

यावेळी एक आगळी व आश्चर्याची गोष्ट घडली. डोमरीसारख्या छोट्याशा गावात वाढलेल्या, सामाजिक कार्याची, विचारसरणीची कोणतीही पार्श्वभूमी नसलेल्या, सुदामकाकांनी या कामासाठी, वडिलोपार्जित जमिनीपैकी साडेसात एकर जमीन द्यायचा निर्णय घेतला. इतकेच नाही तर डोंगर उतारावरील त्या जमिनीवर चार झोपड्या बांधून स्वतःची पत्नी व ऊस तोडणी कामगारांच्या १४ मुलांसह सोनदरा गुरुकुलाचा श्रीगणेशा केला. सुरुवातीस काही काळ एकत्र असलेल्या केडी दादांवर, नानाजींनी अत्यंत जबाबदाऱ्या सोपवल्याने, सर्व भार सुदामकाका व सिंधूमामींनीच आपल्या खांद्यावर घेतला. काका आणि इतर कार्यकर्त्यांनी शिक्षण व व्यवस्थापनाची जबाबदारी सांभाळली तर स्वयंपाकघर व शेतीची जबाबदारी सिंधूमामी आणि महिलांनी समर्थपणे पेलली. मामींवर शालेय शिक्षणाचे संस्कार झाले नसले तरी कामांत त्या वाघ होत्या व त्यांचे व्यवहारज्ञानही वाखाणण्याजोगे होते.

Take care of the waste on the farm and turn it into useful channels be the slogan of every farmer – George Washington Carver

सेवावर्धिनी – एक विश्वासाई सहकारी

हळूहळू कामाचा व्याप वाढत गेला. वेगवेगळे कार्यकर्ते व रा. स्व. संघाचे स्वयंसेवकही येऊन कामात सहभागी होऊ लागले. गुरुकुलाची पहिली पक्की इमारत उभारण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी श्रमदान केले. नंतरही विविध कामांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता. कार्यकर्ते आणि विद्यार्थी यांची जडणघडण होण्यासाठी काकांनी व मामींनी स्वतःच्या वर्तनाचा धडा त्यांच्यासमोर ठेवला. गुरुकुलाच्या परिसरात लावलेली विविध झाडे जगवण्यासाठी, त्यांनी खांद्यावरून घांगरीतून पाणी आणून घातले. मुलांमध्ये विविध कलागुण विकसित व्हावे यासाठीही काका विविध उपक्रम हाती घेत. सोनदरा गुरुकुलाच्या निसर्गरम्य परिसरात आढळणाऱ्या झाडांची खोडे, पाने, फुले, बिया तसेच दगड इत्यादींचा कल्पक वापर करून चित्र, शुभेच्छापत्रे, सजावटीच्या वस्तू, भेटवस्तू इ. करता येतात हे काकांनी विद्यार्थ्यांना दाखवून दिले. सुदामकाकांनी तयार केलेली काष्ठशिल्पे हा प्रत्यक्ष बघण्याचाच विषय आहे. झाडांच्या फांद्या, खोड, वेली यांच्या नैसर्गिक आकारातच अनेकदा विविध प्राणी, पक्षी, मानवाच्या आकृती तसेच अमूर्त कलात्मक शिल्पाकृती लपलेल्या असतात. त्या दिसण्याची नजर सुदामकाकांना उपजतच होती.

सामाजिक कामाविषयी असणारी कळकळ, रसिकता व कलोपासना यांच्याप्रमाणेच आत्मचिंतन व अध्यात्मसाधना हेही सुदामकाकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एक महत्त्वाचे अंग होते. या साधनाप्रवासात, विनोबाजी भावे यांच्या मानसकल्या विमलाताई ठकार, तेजग्यान फाउंडेशनचे सरश्री, ज्ञानप्रबोधिनीच्या गायत्रीताई सेवक व स्वर्णलताताई भिशीकर अशा अनेकांचा सल्ला व मार्गदर्शन त्यांनी घेतले होते. गुरुकुलातील कार्यकर्ते व विद्यार्थ्यांनाही या साधनेचा लाभ व्हावा, त्यांनाही याची गोडी लागवी या उद्देशाने सोनदरा गुरुकुलात रोज ध्यान व चिंतन केले जाते. मीन व रोजनिशी लेखनासाठी रोज ठरावीक वेळ योजलेला असतो. अध्यात्माच्या या गोडीमुळे त्यांच्या उपजत शुद्ध सात्विक स्वभावाचे सोने झळकून उठले. सचोटी व प्रामाणिकपणा हे त्यांच्यासाठी विद्यार्थ्यांना पढवण्याचे शब्द नव्हते, तर ही मूल्य त्यांचा जीवनाधार होती.

एकदा शासनाच्या एका योजनेअंतर्गत गुरुकुलाला रोपवाटिका तयार करण्यासाठी निधी मिळाला. पण त्यावर्षी आलेल्या दुष्काळामुळे ती रोपवाटिका अपेक्षित प्रकारे तयार झाली नाही. यामुळे काकांनी शासकीय कार्यालयात जाऊन निधीच्या रकमेचा धनादेश परत केला. संबंधित अधिकारी असा मुलखावेगळा प्रकार पाहून आश्चर्यचकित झाला. त्याच्या परोपरीने समजावण्यानंतरही काकांनी निधी परत केलाच. वास्तविक त्यावेळी गुरुकुलाला निधीची आवश्यकता होती पण काकांनी आपल्या मूल्यांशी तडजोड केली नाही. स्वतः पडद्याआड राहून इतरांना प्रोत्साहन देण्याची त्यांची वृत्तीही आगळीच होती. सोनदरा गुरुकुलापासून प्रेरणा घेऊन गुरुकुलातील काही माजी विद्यार्थी, शिक्षक तसेच मराठवाड्यातील अन्य कार्यकर्त्यांनी स्वतंत्रपणे वेगळ्या गुरुकुलाची उभारणी केली. या सर्व गुरुकुलांमध्ये समन्वय असावा या हेतूने त्यांची एक समिती तयार करण्यात आली. त्याचे अध्यक्षस्थान सुदामकाकांनी स्वीकारावे असे सर्वांनी एकमताने सुचविल्यावर काकांनी स्वतः मागे राहून दुसऱ्याचे नाव प्रस्तावित केले.

गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांमधून भारताचे भावी सुजाण व क्रियाशील नागरीक घडवित या विचाराने काकांनी अनेक चांगल्या गोष्टी रूढ केल्या आहेत. विद्यार्थ्यांवर संपूर्णपणे स्वावलंबनाचा संस्कार केला जातो. व्यक्तिगत आणि गुरुकुलातील परिसराची स्वच्छता करणे, स्वतःची सर्व कामे करणे, स्वयंपाकघरात - शेतात मदत करणे, एकट्याने वा एकमेकांच्या मदतीने अभ्यास करणे, शरीरस्वास्थ्यासाठी व्यायाम व खेळ या गोष्टी सर्वासाठी अनिवार्य आहेत. गुरुकुलात होणाऱ्या लहानमोठ्या कार्यक्रमाच्या नियोजनापासून सूत्रसंचालनापर्यंत सर्व कामांमध्ये विद्यार्थी सहभागी होतात. गुरुकुलामध्ये विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यास आणि उत्तरे शोधण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. विद्यार्थ्यांची मते समजावीत म्हणून विचारसभेचे आयोजन नियमितपणे करण्यात येते. यावेळी त्यांना आपली मते मोकळेपणाने मांडता येतात.

शिक्षणाचे काम चांगले व्हायचे असेल तर केवळ विद्यार्थ्यांवर लक्ष देऊन उपयोगी नाही; त्याचबरोबर शिक्षक, पालक आणि शिक्षणसंस्था यांच्यातही सकारात्मक बदल झाले पाहिजेत असे काकांना वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी विद्यार्थ्यांप्रमाणेच शिक्षक-कार्यकर्ते आणि पालकांचीही प्रगती होण्यासाठी प्रयत्न केले. शिक्षकांना विविध प्रयोग करण्यास प्रोत्साहन दिले. पालकांशी नियमित संवाद ठेवला. पालक भेटी, पालक मेळावा याबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या घरी भेट देणे हा सोनदरा गुरुकुलाचा आगळा उपक्रम आहे. करोना महासाथीच्या काळात विद्यार्थ्यांप्रमाणेच पालकांशीही मोबाईल - इंटरनेटच्या माध्यमातून काकांनी संवाद साधला होता.

विद्यार्थ्यांवर काकांचे खूप प्रेम होते. त्यांच्या सुखदुःखात ते एकरूप होऊन जात. किंबहुना त्यांच्याहून जास्त होत असत. गुरुकुलातून विद्यार्थी बाहेर पडल्यावरही ही भावना उणावत नसे. दत्ता नलावडे या सुरुवातीच्या विद्यार्थ्यांच्या अनुभवातून हेच स्पष्ट दिसते. बारावीला असताना दत्ताभाऊ व इतर तीनचार विद्यार्थी एका विषयात अनुत्तिर्ण झाले. हे कळल्यावर काकांना खूप वाईट वाटले. हे विद्यार्थी पास होईपर्यंत त्यांनी चप्पल न घालण्याचा संकल्प केला व तो पाळला. ऑक्टोबरच्या परिक्षेत अर्थातच हे सर्वजण पास झाले. काकांच्या चिंतन व कृतिशीलतेला मामींच्या कष्ट, माया आणि व्यवहारकुशलतेची भक्कम जोड होती. मामींच्या स्वभावात एक लोभस मोकळेपणा होता. त्या सहजपणे आपला राग आणि प्रेम व्यक्त करत. काकांच्या शांत स्वभावाच्या पार्श्वभूमीवर मामींचे रागावणे जास्त दिसून येई. मात्र गुरुकुलात आलेल्या प्रत्येकाला भरल्या पोटी पाठवण्यातून त्यांची मायाही लक्षात येत असे.

गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांना सकस, पौष्टिक व चविष्ट आहार मिळावा यासाठी सिंधूमामी दक्ष असत. म्हणूनच गुरुकुलाच्या शेतांमध्ये आलेल्या भाज्या, फळे यांचा समावेश मुलांच्या आहारात असतो. गुरुकुलाच्या उत्तम गोशाळेतील गायींचे दूध रोज सकाळी मुलांना दिले जाते. व्याहारी, दुपारचे जेवण, संध्याकाळचा छोटा खाऊ व रात्रीचे भोजन अशा आहारांमुळे विद्यार्थ्यांची शारीरिक वाढ चांगली होते. काकांच्या व्यक्तिमत्वातील साधेपणा, निगर्वा वृत्ती सर्वाना भावणारी होती. प्राज या सुप्रसिद्ध उद्योगसमूहाच्या प्राज फाउंडेशनद्वारा उत्तम काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना पुरस्कार दिला जाणार होता. यावेळी निवडक संस्थांच्या कार्यकर्त्यांना मुलाखतीसाठी पुण्याला बोलावले होते. यावेळी काकांनाही बोलावले होते. अन्य कार्यकर्त्यांमध्ये स्नेहालय संस्थेचे गिरीशजी कुलकर्णी होते.

उपस्थित बहुतेक कार्यकर्त्यांनी घातलेल्या सूटबूट अशा टापटीपीची कपड्यांच्या तुलनेत काकांचे साधे देशी कपडे व संस्थेविषयीची कागदपत्रे असलेली हातातील कापडी पिशवी वेगळे दिसत होते. काकांची मुलाखत झाल्यावर त्यांनी त्याविषयी गिरीशजींशी चर्चाही केली. त्यांच्या मनात, “गिरीशजी आता आपले स्पर्धक आहेत... त्यांना मदत कशाला करायची?” असे हलके विचार आले नाहीत. काकांच्या दिसण्यापेक्षा त्यांच्या कामातील कळकळ, सच्चेपणा व बांधिलकी याला निवड समितीने जास्त महत्त्व दिले आणि त्या पुरस्कारासाठी काकांचीच निवड झाली. अनेकदा असे दिसून येते की, सामाजिक कार्यात कामाचे मोठे डोंगर उभे करणाऱ्या व्यक्तीचे स्वतःच्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष होते. त्यांची पुढची पिढी त्यांच्या कर्तृत्वाच्या उंचीपुढे वामनावस्थेत राहते. काकांचे वेगळेपण हे की, त्यांनी स्वतःच्या कुटुंबालाही उत्तम घडण्यासाठी वाव दिला. मामी व त्यांच्या स्वभावात अंतर असले तरी ते मनाने एकमेकांशी एकरूप असल्याने त्यांचे गुणदोष एकमेकांना पूरकच ठरले. अश्विन व कल्याणी या दोन्ही मुलांवर मातापित्यांचे वचन व कृतीयुक्त संस्कार झाले. दोघांनीही उच्च शिक्षण घेतले व आपल्या आईवडिलांचा सामाजिक-शैक्षणिक कामाचा वारसा समर्थपणे पुढे चालवला आहे.

कल्याणी तिच्या पतीबरोबर ‘मिल के चलो’ या संस्थेद्वारे शालेय विद्यार्थ्यांसाठी विज्ञान शिक्षणाचे काम करत आहे. अश्विनने सोनदरा गुरुकुलाची सर्व जबाबदारी समर्थपणे सांभाळली आहे. पण त्याच्यावर वडिलोपार्जिततेचा आरोप कुणी करू शकणार नाही. कारण शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्याने काही वर्षे डॉ. अभय बंग यांच्या सर्च संस्थेमध्ये व ज्ञानप्रबोधिनीच्या हराळी प्रकल्पावर राहून कामाचा सर्वांगीण अनुभव घेतला आहे. त्यानंतर सोनदरा गुरुकुलात काकांच्या मार्गदर्शनाखाली त्याने काही काळ प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव घेतला. फेब्रुवारी २०२३मध्ये झालेल्या दुर्दैवी अपघातात काका, मामी, अश्विनची पत्नी कार्तिकी व कन्या आनंदी यांचे निधन झाले. स्वतः अश्विनही या अपघातातून चमत्कार व्हावा तसा वाचला. या अकल्पित धक्क्यातून सावरून स्वतःचे दुःख स्वीकारून कार्यकर्त्यांना सावरणे, संस्था केवळ सुरु ठेवणे नव्हे तर तिची प्रगती करणे... या सर्वांतून अश्विनच्या व्यक्तिमत्वातील सोने लखलखून दिसते. यात काका व मामींनी केलेल्या त्याच्या जडणघडणीचा मोठा वाटा आहे.

मूलतः निगर्वी असणारे काका प्रसिद्धी मिळवण्यासंदर्भात मागेच असत. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची थोड्या लोकांनाच माहिती आहे. काही मोजक्या संस्थांनी त्यांच्या कार्याची दखल पुरस्कार देऊन घेतली होती. त्यातील काही ठळक पुढीलप्रमाणे -

- २००० मध्ये पुणे येथील नातु फाउंडेशनचा 'सेवा गौरव पुरस्कार'
- २००४ मध्ये लातूर येथील रणसम्राट सांस्कृतिक मंडळाचा 'चैत्रपल्लवी पुरस्कार'
- २००७ मध्ये ज्ञानप्रबोधिनी, पुणे यांचा 'गुरुगौरव पुरस्कार'
- २००९ मध्ये पुणे येथील प्राज फाउंडेशनचा 'सोशल आंत्रप्रेन्युअर' पुरस्कार
- २०१७ मध्ये एम.आय.टी. पुणे यांचा 'राष्ट्रधर्मपूजक दादाराव कराड राज्यस्तरीय पुरस्कार'
- २०१८ मध्ये महाराष्ट्र शासनाचा फुले शाहु आंबेडकर पुरस्कार'

या पुरस्कारांनी सुदामकाका व सिंधुमामी यांच्या कार्याची पावती दिली असली तरी समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये आपल्या कर्तृत्वाने चमकणारे विद्यार्थी हेच सुदामकाका, सिंधुमामी व गुरुकुलाला मिळालेले खरे पुरस्कार आहेत. त्यात कुणी उत्तम शेतकरी आहेत, कुणी उद्योजक, कुणी शास्त्रज्ञ तर कुणी प्रशासकीय अधिकारी वा उद्योगजगतात चांगल्या पदावर आहेत.

या सर्वांमध्ये असणारा समान धागा म्हणजे सुदामकाका व सिंधुमामींनी त्यांच्यात रुजवलेले 'गुरुकुलपण'! काका व मामींच्या दुःखद निधनानंतर झालेल्या कार्यक्रमाच्यावेळी गुरुकुलात आलेला एक माजी विद्यार्थी सहजपणे बोलून गेला, "माझ्या बायकोला मी सांगितले आहे. माझ्यावर कधीही, केवढही संकट आले तरी माझ्यासाठी जगात एक आश्वासक जागा कायम आहे. मी तिथे जाईन, स्वतःला त्या संकटाला तोंड देण्यासाठी समर्थ बनवेन. ती जागा आहे... सोनदरा गुरुकुल."

- महेश खरे

९३२०३ ०४०५९

६.२ श्रीमती कांचन परुळेकर

बालपण व कौटुंबिक पार्श्वभूमी:

कांचनताई परुळेकर या मुळच्या कोल्हापूरच्या. कोकणच्या मातीचा वारसा त्यांच्या आडनावातही आहे. त्यांच्या जन्म १९५२ चा. वडील मात्र लहानपणापासून कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड तालुक्यातील नितवडे गावात वाढलेले. त्यामुळे कोकणची बुद्धिमत्ता व घाटावरचा कणखरपणा त्यांच्यात उतरलेला आहे. सेवाभावी वृत्तीचे बाळकडू त्यांना घरातूनच वडिलांकडून मिळाले. वडील बाळकृष्ण परुळेकर हे त्या काळी हरिजन सेवक संघाचे व ग्रामीण भागातील कार्यकर्ते होते. वडील पोटापाण्याचा व्यवसाय म्हणून शिलाई काम करत. कोटाची शिलाई ही त्यांची विशेष खासियत होती. घरात मितभाषी असणारे वडील सामाजिक कार्यात मात्र खूपच सक्रीय होते. इतके की, वडिलांनी राजारामपुरीत चालू केलेले व चांगले नावारुपाला आलेले 'हाऊस ऑफ फॅशन' हे दुकान प्रत्यक्षात मात्र त्यांच्या आईला चालवावे लागले. सामुदायिक शेती व गोठा चालवण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करणे, हरिजन, सर्वर्ण यांचे एकत्रित कार्यक्रम घडवून आणणे, चळवळीच्या माध्यमातून धरणग्रस्तांच्या प्रश्न सोडवणे यातच वडील अधिक रमत होते.

काकाजींचा संपर्क व आयुष्याला मिळालेली कलाटणी:

थोर शिक्षणतज्ञ व माजी खासदार व आमदार डॉक्टर व्ही. टी. पाटील तथा काकाजी हे सामाजिक कामाचे एक वेगळी दृष्टी असणारे आगळेवेगळे दृष्टे व्यक्तिमत्व होते. त्यांनी कोल्हापूरत समानाकार्याची मूर्तमेढ रोवली. त्यांनी शिक्षणातून विकास व विकासातून सामाजिक परिवर्तन या हेतूने गारगोटी येथे 'मौनी विद्यापीठ' या नावाने ग्रामीण शिक्षणाचे केंद्र उभारले. उद्याची स्त्री ही रणरागिणी, कर्तुत्ववान व स्वावलंबी व्हावी म्हणून, कोल्हापूरमध्ये त्यांनी महिलांसाठी 'ताराराणी विद्यापीठ' ही उभारले होते. त्यांचे शिक्षणातील हे धडाडीचे व अभिनव प्रयोग पुढे चांगलेच नावारुपाला आले. कांचनताई लहानपणापासून प्रभावी भाषण करत असत. वयाच्या १३ व्या वर्षी पाडगावच्या हजारी धरणग्रस्तांपुढे भाषण करत त्यांनी उपस्थितांचे मन जिंकून घेतले होते. त्यावेळी व्यासपीठावर स्वतः काकाजी व आमदार रत्नप्पा कुंभार होते. माणसांची पारख असणाऱ्या काकाजींनी या चुणचणीत व बुद्धिमान अशा बालवयातील कांचनला हेरले. बंडखोर व स्वतंत्रविचारी व्यक्तिमत्व असणाऱ्या कांचनला त्यांनी व त्यांच्या पत्नी सरोजिनी देवी यांनी आपली मुलगी मानले. यात जात-पात भावकी आड आली नाही, कारण वारसा कर्तुत्वाचा चालवायचा होता.

The farmer has to be an optimist, or he wouldn't still be a farmer – Will Rogers.

शिक्षण व नोकरीचा टप्पा:

कांचनताईना इंग्रजी साहित्यात एम. ए. पूर्ण करून पुढे डी. एड. ही केले आहे. वयाच्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी एन.सी.सी. अधिकारी म्हणून काम सुरु केले. एन.सी.सी. मध्ये असताना, 'बेस्ट ऑल राऊंड लेडी कॅडेट' व 'बेस्ट शूटर' असे दोन राष्ट्रीय पुरस्कार मिळवण्या-या त्या एकमेव महिला आहेत. तैथे दोन वर्षे त्यांनी काम केले. बरोबरीने चालू असणारे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर कांचनताई यांनी ताराराणी शाळेत शिक्षिकेचे दहा वर्षे काम केले. त्यानंतर १९७८ मध्ये बँक ऑफ महाराष्ट्र मध्ये लिपिक म्हणून रुजू झाल्या. १४ वर्षे काम केल्यावर १९९२ मध्ये शाखा अधिकारी पदावरून स्वयंसिद्धाची धुरा हाती घेण्यासाठी म्हणून स्वेच्छानिवृत्ती घेतली. अशी एकूण २६ वर्षे त्यांनी नोकरी केली.

१९६८ मध्ये काकाजींनी आपल्या संपूर्ण जंगम मालमतेचा व्यास केला व 'सरोजिनी देवी विश्वनाथ विश्वस्त मंडळा'ची स्थापना केली. आपली सगळी संपत्ती त्यांनी या मंडळाकडे सुपूर्द केली. ताराराणी विद्यापीठातील मुलींच्या विकासासाठी व एकूण समाजातील महिलांच्या उत्कर्षासाठी या व्यासातर्फे विविध उपक्रम राबविण्यात येऊ लागले. १९९२ मध्ये 'स्वयंसिद्धा' या वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रमास, बँकेच्या नोकरीतून मुक्त झालेल्या कांचनताईच्या पुढाकाराने सुरुवात झाली. १९६९ मध्ये सरोजिनी देवी यांचे तर १९९५ मध्ये काकाजींचे निधन झाले.

स्वयंसिद्धाची सुरुवात:

महिलांनी फावल्या वेळात काही उद्योग करून उद्योजक बनावे; या हेतूने कांचनताईंनी सुरुवातीला महिलांची एक बैठक बोलावली. त्यात आपल्याला बनवता येतील अशा वस्तू महिलांनी बनवल्या आणि शाळेत पालक सभेच्या दिवशी या वस्तूंची विक्री केली. यातून महिलांना आत्मविश्वास मिळाला. त्यातूनच पुढे स्वतः काहीतरी करू पाहणाऱ्या घडपड्या महिलांसाठीचे स्वयंसिद्धा हे व्यासपीठ उभे राहिले. स्वयंसिद्धा हे नावच पुरेसे बोलके आहे. हे महिला मंडळ नसून, महिलांना स्वावलंबी बनविणारी चळवळ आहे. ज्या महिलेला मार्गदर्शनाची गरज आहे, अशी कोणतीही महिला एक रुपया भरून नाव नोंदणी करू शकते.

'महिलांना विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी संस्था' अशी संस्थेची हळूहळू ओळख वाढत गेली. विकल्या जाऊ शकणाऱ्या वस्तू बनवण्यात काही महिला यामुळे संस्थेशी जोडल्या गेल्या. ज्यापुढे प्रशिक्षका बनून इतरांना प्रशिक्षण देऊ लागल्या. येथे तयार होणाऱ्या महिलांच्या वस्तूंना बाजारपेठ मिळायला हवी, त्यासाठी हळदीकुंकू असणाऱ्या महिलेच्या घरी स्टॉल लावण्याची शक्यता कांचनताईंनी लढवली. त्यातूनच हळूहळू मागणी वाढत गेली. पुढे संस्थेच्या आवारातच दर बुधवारी हा आठवडा बाजार भरू लागला.

वस्तू बनवणाऱ्या महिलांची हजारांमधली उलाढाल कधी लाखांवर पोहोचली समजले ही नाही. यात सहभागी होणा-या छोट्या छोट्या उद्योजक महिलांची संख्या सुद्धा शेकड्यातून हजारांवर जाऊन पोहोचली. अशा उद्योजकांना पाठबळ मिळवून यासाठी कांचनताईंनी १९९४ मध्ये 'स्वयंप्रेरिका औद्योगिक सहकारी संस्था' स्थापन केली. आतापर्यंत त्यांनी ५८,००० हून अधिक शहरी महिला व ३०,००० अधिक ग्रामीण महिलांना गेल्या ३० वर्षात प्रशिक्षण दिले आहे. त्यातून दहा हजारांहून अधिक छोट्या-छोट्या उद्योग करणाऱ्या महिला कोल्हापूर शहर व ग्रामीण भागात उभ्या राहिल्या आहेत हे विशेष. त्यापैकी अनेकांची उलाढाल लाखांच्या घरात आहे. या पाठीमागे कांचनताईंनी महिलांमध्ये पेरलेला आत्मविश्वास, चोख व्यवस्थापन व वस्तूच्या गुणवत्तेचा आग्रह होता.

सुमारे २५ वर्षांपूर्वी दिल्लीत खाद्य पदार्थांचा स्टॉल या कोल्हापूरतील उत्साही उद्योजक महिलांनी लावून दिल्लीकरांना उकडीच्या मोदकांची भुरळ घातली होती! मंदा आचार्य, सुरेखा उबाळे, शैलजा सुतार, मनीषा सावंत, कल्पना वरपे पाटील यांचा यात पुढाकार होता. काही उद्योजक महिला तर अशा काही तयार झाल्या आणि पुढे गेल्या की त्यांना आपल्या व्यवसायाच्या उलाढालीवर व व्यक्तिगत उत्पन्नावरही आयकर भरावा लागू लागला.

कृतीतून सिद्ध झालेले परिवर्तनाचे तत्त्वज्ञान:

कांचनताईंनी महिला सबलीकरणाची खूप सोपी व अर्थपूर्ण व्याख्या केली आहे. “एखादी गोष्ट मी करू शकते!” हा आत्मविश्वास महिलांमध्ये निर्माण करणे म्हणजे सबलीकरण. कुटुंबाची चौकट न मोडता, चौकटी बाहेरचे काम करता येऊ शकते. “मला करावेसे वाटते व मी करू शकते, म्हणजे मी करीनच करीन” हा महिलांमधील सामाजिक बदलाचा त्यांचा सिद्धांत आहे. त्यासाठी महिलांना खूप चांगल पाहायला, ऐकायला, विचार करायला, चांगला निर्णय घ्यायला आणि त्यातून विचारपूर्वक कृती करायला जाणीवपूर्वक शिकवले जाते. स्त्रियांना आत्मनिर्भरतेच्या ध्येयाप्रत घेऊन जाणारे प्रबोधन व प्रशिक्षण हे महत्त्वाचे टप्पे निर्णायक ठरतात. याशिवाय श्रमप्रतिष्ठा, कार्यसंस्कृती व स्वयंव्यवस्थापन या बाबीही महत्त्वाच्या आहेतच.

स्त्रिया जर देशाच्या अर्धे अंग असतील, तर हा अर्धा भाग लुळा-पांगळा असून कसा चालेल? त्या समर्थ, स्वावलंबी आणि आपल्या पायावर उभ्या राहिल्या पाहिजेत, स्वयंसिद्ध झाल्या पाहिजेत, याच धारणेने ही अखंड धडपड चालू आहे. आपले कुटुंब आणि समाज मिळून देश होतो. स्त्री आणि पुरुष हे त्यांचे दोन पाय! जर दोन्ही पायांवर देश चालावा असे वाटत असेल, तर महिला सबलीकरणाला पर्याय नाही. ते झालेच पाहिजे. हे होण्यासाठी स्वयंसिद्ध कटिबद्ध आहे.

प्रशिक्षण हा कामाचा गाभा:

स्वयंरोजगाराचे व अनेकविध कौशल्य शिकण्याचे पर्याय देऊन, कांचनताईंनी अनेक शहरी व ग्रामीण महिलांवरचा दहावी नापास हा शिकका पुसला. त्यासाठी स्वयंसिद्धा स्कूल चालू केली. त्यातल्या काही जणी तर आता चवक प्रशिक्षक म्हणून काम करीत आहेत. अशा व अन्य मिळवून १५० प्रशिक्षिका स्वयंसिद्धाने आतापर्यंत घडविल्या आहेत. कांचनताई खरेतर स्वतः एकही प्रशिक्षण घेत नाहीत. पण एखाद्या महिलेचा त्यांच्याशी झालेला संवाद हेच तिचे पहिले प्रशिक्षण असते, समुपदेशन असते. त्यात त्या महिलेचा व्यूंगंड कायमचा दूर करतात. ‘बोला, वाचा, लिहा, करा आणि मिळवा.’ ही कामाची पंचसूत्री दिशा महिलांचा कायाकल्प घडवून आणते. काय झाले पाहिजे, यापेक्षा हे असे करता येते, असे प्रात्यक्षिकासह उदाहरण समोर ठेवण्यावर भर असतो.

“प्रश्नांकडे अडकून पडण्यापेक्षा उत्तरांकडे चला” असा त्यांचा आग्रह असतो. जगण्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत महिलांमध्ये समृद्ध जगण्याची प्रेरणा निर्माण करण्यावर त्यांचा भर असतो. परंपराशाने तेजाळणाऱ्या चंद्रापेक्षा स्वयंप्रकाशित सूर्य व्हा! कारण तो स्वतः प्रकाश देतो व इतरांनाही आपल्या प्रकाशात उजळून टाकतो. या भाषेतले कांचनताईंचे आवाहन महिलांना आतून भिडणारे असते. प्रबोधन, प्रशिक्षण आणि आत्मनिर्भरतेसाठीची वृत्तीघडण ही स्वयंसिद्धाच्या यशस्वीतेची त्रिसूत्री आहे. स्वाभिमान आणि स्वावलंबन ही संस्थेची मूलधारणा आहे. धडपडणाऱ्या महिलांचे एक प्रेरणा केंद्र अशी आज स्वयंसिद्धाची ओळख निर्माण झाली आहे. वैचारिकघडण, व्यवहाराची ओळख आणि आश्वासक आधार यामुळे ते महिलांचे तिसरे घर झाले आहे.

कामाचे वाढत जाणारे वैविध्य:

महिलांनी आयर्जून लिहिते व्हायला पाहिजे, आपले अनुभव शब्दबद्ध करायला हवे, यासाठी कांचनताईंनी स्वानंदसखी फीचर्स नावाचे व्यासपीठ तयार केले. या माध्यमातून कोल्हापूरचा काय, तर अन्य जिल्ह्यातील दैनंदिंकामधूनही या अनुभवसिद्ध महिलांचे विचार या स्वानंदसखीच्या माध्यमातून पोहोचू लागले. महिलांनी व्यासपीठावर जाऊन आपले विचार मांडावेत, यासाठीही महिलांना प्रोत्साहन दिले. यासाठी वाणीमुक्ती प्रकल्पांतर्गत सूत्रसंचालन व कथाकथन याबाबत वेळोवेळी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन केले जाते.

संस्थेने एका गावातील पडीक जमीन, सामुदायिक शेतीसाठी घेण्यास महिलांना प्रवृत्त करून त्यांना बी-बियाणे व सुधारित तंत्रज्ञान पोहोचवले. जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्यासाठी पोषक वातावरण निर्मिती केली. त्यातून कुटुंबासाठी पुरेले एवढे पिकवण्याची मानसिकता मागे पडून, या महिलांनी पहिल्यांदाच विकण्यासाठी पिकवले. शेतीतून नगदी नफा मिळवण्याचा अनुभवही त्यांच्या पदरी पडला. “जिच्या हाती शेताची दोरी ती गाव उद्धारी” हा वाक्प्रचार त्यांनी यावेळी रूढ केला होता. कोल्हापूरच्या राधानगरी तालुक्यातील दुर्गम भागातील निवडक २५ गावांमध्ये महिला आरोग्यदूत प्रकल्प संस्थेने हिंडाल्को कंपनीच्या अर्थसहाय्यातून राबविला आहे. या महिलांना निवासी प्रशिक्षण व प्राथमिक औषधोपचार पेटी दिली जाते.

सरकारी अनुदानापासून चार हात दूर: कर्नाटकातील गटप्रभातील वैद्यकीय सेवा कार्यासाठी सुप्रसिद्ध असणाऱ्या डॉक्टर माधवराव वैद्य यांचा कांचनताई यांच्या विचारांवर ठसा होता. आपली बुद्धिमत्ता सरकार दरबारी मंत्र्यांच्याद्वारे कधी गहाण टाकता कामा नये. नवनवीन अभिनव प्रकल्पांचा अवलंब करत आपण आपले अंगीकृत काम स्व-समाधानासाठी करत राहावे बाकी जगदूनियंत्याची शक्ती पाहून घेईल. सत्ता, पैसा, प्रतिष्ठा यांच्यापासून दूर राहून निस्वार्थपणे काम करत राहिल्यास यश आपलेच असते. आपला स्वाभिमान कायम जिवंत ठेवावा असे ते कांचनताईंना सांगत. त्यामुळे सरकारी अनुदानाच्या मागे धावायचे नाही असे स्वबंधन त्यांनी संस्थेत सुरुवातीपासूनच घालून घेतले होते. शासकीय अनुदान मिळवण्यासाठी खटपटी व खटाटोप करत प्रकल्पांच्या कागदपत्रांच्या जंजाळात संस्था यामुळे कधीही अडकली नाही हे विशेष.

नाविन्यपूर्ण अभिनव उपक्रम व प्रेरित मनुष्यबळ हाती असेल तर सुरुवातीला हाताशी पैसे नसतानाही चांगले काम उभे राहू शकते. एकदा का काम उभे रहायला सुरुवात झाली की, पाठोपाठ पैसा उभा राहत जातो. नुसता व्यवसायिक अथवा व्यापारी दृष्टिकोनातून सेवाभावी वृत्ती कामाच्या मुळाशी हवी हेच खरे! त्यामुळे आता संस्थेच्या कोणकोणत्या कामासाठी व किती निधी हवा आहे अशी विचारणा चांगल्या चांगल्या व्यक्ती व संस्थाकडून होत असते, हे स्वयंसिद्धाचे खरे यश आहे.

पिढ्यानपिढ्या परंपरेचे जोखड मानेवर बाळगणाऱ्या स्त्रीने एक प्रकारचा न्यूनगंड सतत मनात जोपलेला असतो. या न्यूनगंडातून शहरी व ग्रामीण महिलांना बाहेर काढण्याचे आवाहन कसे पेलले? असे कोणी कांचन ताईला विचारले, तर त्या सहजपणे म्हणतात, “कोणताही कठीण कठीण धातू शेवटी वितळतोच ना? आपण त्याच्यासाठी किती उष्णता देतो हे महत्वाचे!” कोल्हापूरसारख्या परंपरावादी शहरात तर हे तीन दशकांपूर्वी घडवून आणणे हे खरेच मोठे आव्हानात्मक होते.

आज आता याच दिशेने महाराष्ट्रभर बचत गटांच्या चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणाला एक वेगळी दिशा मिळाली आहे. परंतु हे बचत गट फक्त कर्जवाटपासाठी अथवा केवळ आर्थिक व्यवहारासाठी नसून, ते एक अनौपचारिक शिक्षणाचे व्यासपीठ आहे. ती लोकशाहीची प्रयोगशाळा आहे. या कांचनताईंच्या विचारातून प्रेरणा घेऊन, व्यापक अंगाने त्याकडे बघायला हवे. या बचत गटांच्या चळवळीसाठी स्वयंसिद्धाचे काम हे एक दीपस्तंभासारखे आहे.

- श्री. विवेक गिरिधारी
- संपर्क: कांचनताई परुळेकर
(०२३१) २५२५१२९, ७२१९४४२९४०

६. सेवावार्ता : वार्षिक सर्वसाधारण सभा

ऑगस्ट आणि सप्टेंबर हे दोन महिने सर्व सेवा संस्थांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे असतात. ३१ मार्च रोजी संपलेल्या आर्थिक वर्षासाठी लेखापरीक्षण (ऑडिट) करून घेणे, वार्षिक गतीविधीचा अहवाल तयार करणे आणि वार्षिक सर्वसाधारण सभेची तारीख ठरविणे ही अत्यंत महत्वाची कामे या महिन्यात पूर्ण करावयाची असतात. सप्टेंबरअखेर वार्षिक सर्वसाधारण सभा घेणे बंधनकारक असते. वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी पंधरा (१५) दिवसांची नोटीस द्यावी लागते. या नोटीसीमध्ये वार्षिक सर्वसाधारण सभेचा कार्यक्रमही (अजेंडा) द्यावा लागतो. सामान्यपणे वार्षिक सर्वसाधारण सभेच्या कामाचा क्रम खालील प्रमाणे:

- (१) नोटीस व कार्यक्रम पत्रिकेचे वाचन.
- (२) गेल्या वर्षाच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेचे इतिवृत्त वाचून त्यास मंजुरी देणे.
- (३) ३१ मार्च रोजी संपलेल्या आर्थिक वर्षाचा ताळेबंद, हिशोब पत्रक व लेखापरीक्षकांचा अहवाल सभेस सादर करणे व त्यास मंजुरी घेणे.
- (४) पुढील आर्थिक वर्षासाठी लेखापरीक्षकांची नेमणूक करणे.
- (५) गेल्या वर्षभरात केलेल्या कामाचा अहवाल सभेस सादर करणे व त्यावर चर्चा करणे.
- (६) माननीय अध्यक्षांच्या परवानगीने आयत्या वेळेच्या विषयांवर चर्चा करणे.

कार्यकारिणी सदस्य निवडणुकीचे वर्ष असल्यास सर्वात शेवटी निवडणूक अधिकाऱ्याकडे सभेचे कामकाज सोपवून सर्वांनी सामान्य सभासद म्हणून सभागृहात बसणे अपेक्षित असते. निवडणूक अधिकारी त्यानंतर निवड प्रक्रिया सुरू करतात. निवडणूक प्रक्रिया सुरूकीत पार पाडण्यासाठी निवडणूक अधिकाऱ्यास आवश्यक ती मदत करण्यासाठी संस्थेतील योग्य त्या कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करणे गरजेचे असते. निवडणूक प्रक्रियेनंतर नवनिर्वाचित कार्यकारिणीची घोषणा निवडणूक अधिकारी करतो व त्यांना सन्मानाने व्यासपीठावर बोलावले जाते. त्यांचे स्वागत व सत्कार होऊन सभेचे कामकाज संपते. संस्थेच्या घटनेत नमूद केल्याप्रमाणे कार्यकारिणी सदस्य संख्या आणि त्यांची निवड नियमितपणे करणे आवश्यक आहे.

नवनिर्वाचित सदस्यांच्या पहिल्या बैठकीत कार्याध्यक्ष, सचिव व कोषाध्यक्ष यांची निवड करावी. बँकेचे खाते चालवण्यासाठी नवीन कोषाध्यक्ष, सचिव आणि गरजेनुसार आणखी एका सदस्याची यांची नावे पक्की करावीत व त्यासंबंधीची प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. वार्षिक सर्वसाधारण सभा संपल्यावर लगेचच त्याचे इतिवृत्त लेखन करणे हितावह असते. त्यामुळे कोणताही मुद्दा विसरला जात नाही. सभेत आलेल्या सूचना, त्यावर झालेली चर्चा व निर्णय सर्व बिनचूकपणे नोंदविता येतात. नवनिर्वाचित/ विद्यमान कार्यकारिणीने या इतिवृत्तास मान्यता देणे गरजेचे असते. तसेच वार्षिक सर्वसाधारण सभेचे इतिवृत्त हे निधी संकलन व इतर महत्वाच्या वेळीस आवश्यक कागदपत्र म्हणून दाखवता येऊ शकते. आपण सर्वजण अशाच पद्धतीने कामकाज करत असाल. तरीही वार्षिक सर्वसाधारण सभा योग्य पद्धतीने व्हावी यासाठी हा लेखन प्रपंच.

-श्री. सोमदत्त पटवर्धन

संपादक मंडळ

श्री. सोमदत्त पटवर्धन - कार्यवाह
श्री. विक्रम पंडित - कार्यकारिणी सदस्य
सौ. गिरीजा सिरशीकर - प्रकल्प व्यवस्थापक
श्री. आमोद काटीकर - प्रकल्प अधिकारी

विशेष सहाय्य

श्री. प्रमोद कुलकर्णी
श्री. आशिष कुवळेकर
श्री. विनायक करमरकर
श्री. संदीप शौचे

सेवावर्धिनी

एक विश्वासार्ह सहकारी